

Національна академія наук України
Інститут історії України
Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**VI Міжнародна наукова конференція
“Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.:
політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні
відносини в загальноєвропейському вимірі”**

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
18–21 вересня 2019 р.

**ПРОГРАМА
та
ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ**

Київ – Кам'янець-Подільський
2019

УДК 930
П99

П99 VI Міжнародна наукова конференція “Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі”. Кам’янець-Подільський, 18–21 вересня 2019 р. Програма та тези доповідей. – К. : Інститут історії України НАН України, 2019. – 90 с.

ISBN 978-966-02-8986-4

У виданні вміщено тези доповідей VI Міжнародної наукової конференції “Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі”, організованою спільно Інститутом історії України НАН України та Кам’янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка.

Розраховано на фахівців з історії України та Великого князівства Литовського, викладачів, аспірантів і студентів історичних факультетів.

УДК 930

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 5 від 25 червня 2019 р.)*

ISBN 978-966-02-8986-4

© Інститут історії України НАН України, 2019

© Кам’янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка, 2019

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

- Валерій Смолій*** академік НАН України (директор Інституту історії України НАН України)
- Сергій Копилов*** д. і. н., проф. (ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)
- Володимир Дубінський*** к. і. н., доц. (перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)
- Анатолій Глушковецький*** к. і. н., доц. (декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)
- Олександр Комарніцький*** д. і. н., доц. (заступник декана історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)
- Валерій Степанков*** д. і. н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)
- Анатолій Філінюк*** д. і. н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)
- Олександр Юга*** к. і. н. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)
- Андрій Блануца*** к. і. н., с. н. с. (Інститут історії України НАН України)
- Світлана Блащук*** к. і. н., н. с. (Інститут історії України НАН України)
- Дмитро Ващук*** к. і. н., с. н. с. (Інститут історії України НАН України)
- Борис Черкас*** д. і. н., пров. н. с. (Інститут історії України НАН України)

ПРОГРАМА

18 вересня 2019 р.

---

*Головний корпус Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, ауд. 208*

10.30–11.00 Реєстрація учасників конференції

11.00–11.20 Урочисте відкриття конференції

Вітальне слово до учасників конференції:

Валерій Смолій, директор Інституту історії України
НАН України, академік НАН України, доктор істо-
ричних наук, професор

Сергій Копилов, ректор Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка,
доктор історичних наук, професор

11.45–12.45 Засідання 1

Модератор: Андрій Блануца

11.45–12.00 Віталій Нагірний (Краків, Польща)

*Чи був похід Романа Мстиславовича проти литовців
у кінці XII століття?*

12.00–12.15 Борис Черкас (Київ, Україна)

*Політичні катаклізми в українських князівствах кінця
XIV – початку XV ст. як продовження традиції проти-
стояння Ягайла та Вітовта*

12.15–12.30 Валянцін Голубеў (Мінськ, Білорусь)

*Вялікае Княства Літоўскае ў гісторыі беларускай
дзяржаўнасці*

12.30–12.45 Дискусія

12.45–13.00 Перерва з кавою

13.00–14.15 Засідання 2

Модератор: Дмитро Ващук

13.00–13.15 Андрій Федорук (Чернівці, Україна)

Олександр Васильович Чорторийський у битві при гирлі Нарови (6 липня 1447 р.): з приводу відлуння гуситських воєн у Східній Європі

13.15–13.30 Роман Івашко (Львів, Україна)

Єпископат Львівської митрополії і військові конфлікти першої третини XV ст.

13.30–13.45 Василий Воронин (Мінськ, Білорусь)

Борьба Великого княжества Литовского за государственный суверенитет в 20-е годы XVI века

13.45–14.00 Андрій Блануца (Київ, Україна)

Інструкція великого князя литовського і короля польського Сигізмунда II Августа послам на Вальний сейм Речі Посполитої 1572 р.

14.00–14.15 Дискусія

14.15–15.00 Обід

15.00–16.30 Засідання 3

Модератор: Валентин Голубєв

15.00–15.15 Дмитро Ващук (Київ, Україна)

Привілей князів Юрія та Олександра Коріатовичів місту Кам'янцю 1374 року: списки та інтерпретації

15.15–15.30 Петро Болтанюк (Кам'янець-Подільський, Україна)

Міські та замкові укріплення Кам'янця-Подільського за литовської доби: теоретичний виклад

15.30–15.45 Ігор Старенький, Євгеній Левінзон (Кам'янець-Подільський, Україна)

Приватне житло другої половини XIII – початку XV ст. з археологічних досліджень у Кам'янці-Подільському

15.45–16.00 Оксана Валенене (Вільнюс, Литва)

К вопросу о времени возникновения Старого города Вильнюса

16.00–16.30 Дискусія

16.30–17.00 Перерва з кавою

17.00–18.30 Засідання 4

Модератор: Борис Черкас

17.00–17.15 Вера Астрэйка (Мінськ, Білорусь)

Асноўныя пазамоўныя фактары фарміравання і станаўлення заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы

17.15–17.30 Андрій Гурбик (Київ, Україна)

Копні суди українських земель у звичаєво-правовій культурі та законодавстві Великого князівства Литовського

17.30–17.45 Світлана Блащук (Київ, Україна)

Степан Борисенко як історик українсько-литовського права

17.45–18.00 Лариса Жеребцова (Дніпро, Україна)

Інформативні можливості фонду Zbiąg dokumentów regatipowuch (Головний Архів Давніх Актів) як джерела до історії митної справи Великого князівства Литовського

18.00–18.30 Дискусія

18.45 Вечеря

---

19 вересня 2019 р.

Головний корпус Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, ауд. 208

09.00–10.00 Сніданок

10.00–11.45 Засідання 5

Модератор: Валерій Степанков

10.00–10.15 Оксана Господаренко (Миколаїв, Україна)

До проблеми існування замку Ілліче в середині XV ст.

10.15–10.30 Євгеній Черненко (Кишинев, Молдова)

Посольская служба Молдавского княжества и Польско-Литовское государство в XVI в.

10.30–10.45 Віктор Атаманенко (Острог, Україна)

Князі Острозькі та церковне життя в XVI – на початку XVII ст.

- 10.45–11.00 Валентин Константинов (Кишинев, Молдова)
*Битва при Орынине в 1618 году и ее значение для
Молдавского государства*
- 11.00–11.15 Петро Кулаковський (Острогоз, Україна)
*Наплив шляхти Великого князівства Литовського на
Чернігово-Сіверщину (1618–1648 рр.)*
- 11.15–11.45 Дискусія

11.45–12.15 Перерва з кавою

12.15–14.00 Засідання 6

Модератор: Валентин Константинов

- 12.15–12.30 Oleksandr Turchyn (Oxford, England)
*Swedish military finances in the Polish-Lithuanian
Commonwealth, 1655–1660*
- 12.30–12.45 Ірына Кітурка (Гродна, Білорусь)
*Экспаххаўзы ў сістэме дзяржаўнай мытнай службы
Вялікага княства Літоўскага і развіцці гандлю
ў другой палавіне XVIII ст.*
- 12.45–13.00 Александр Довнар (Мінськ, Білорусь)
*Могилёв Оршанского повета Великого княжества
Литовского XVIII в.: городские доходы и расходы,
пути их балансирования*
- 13.00–13.15 Анатолий Філінюк (Кам'янець-Подільський, Україна)
*Актуалізація осмислення поділів та остаточної руйнації
державності Речі Посполитої*
- 13.15–14.00 Дискусія

14.00–14.45 Обід

14.45–16.30 Засідання 7

Модератор: Петро Кулаковський

- 14.45–15.00 Валерій Степанков (Кам'янець-Подільський, Україна)
*Лоевська битва 31 липня 1649 року: дискусійні та
нез'ясовані проблеми*
- 15.00–15.15 Олександр Юга (Кам'янець-Подільський, Україна)
*Прийняття Я. Радзивіллою у 1655 р. шведської
протекції: оцінки сучасників та мотиви гетьмана*

15.15–15.30 Володимир Газін (Кам'янець-Подільський, Україна)
*“На зразок Князівства Литовського”: гадяцькі
перспективи для козацької України у 1658–1659 рр.
(очікування та реалії)*

15.30–15.45 Галина Яценюк (Чернівці, Україна)
*Листування між гетьманом І. Самойловичем та литов-
ськими високопосадовцями з приводу підготовки
кампанії 1678 р.*

15.45–16.30 Дискусія

16.30–17.00 Підведення підсумків конференції

17.00–19.00 Експурсія Старим Кам'янцем

19.00 Вечеря

---

20 вересня 2019 р.

08.00–09.00 Сніданок

09.00–16.00 Експурсійна програма

17.00–18.00 – Презентація наукових та науково-популярних
видань, пов'язаних із історією Великого князівства Литовського

18.00 Святкова вечеря

---

21 вересня 2019 р.

Від'їзд учасників конференції

АСНОЎНЫЯ ПАЗАМОЎНЫЯ ФАКТАРЫ ФАРМІРАВАННЯ І СТАНАЎЛЕННЯ ЗАХОДНЯЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ ЗОНЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

ВЕРА АСТРЭЙКА

Мінск

Заходняя дыялектная зона, як і іншыя занальныя адасабленні традыцыйных гаворак на Беларусі, належыць да ўтварэнняў т.зв. культурна-гістарычнага тыпу. Апошнія, у адрозненне ад аб'яднанняў этна-генетычнага плану (дыялектаў і шэрагу груп гаворак), разглядаюцца як вынік пераважна рознага роду знешнямоўных уздзеянняў і ўплываў, якія, адбываючыся ў пэўных тэрытарыяльных межах і ў пэўныя адрэзкі часу, садзейнічаюць узнікненню ў сістэме мясцовых структурна-тэрытарыяльных моўных адзінак тых ці іншых супольных інавацый і/ці трансфармацый і такім чынам прадвызначаюць яе развіццё ў напрамку да фарміравання своеасаблівага рэгіялекту (дыялектнай зоны), а, патэнцыяльна, і новага моўнага ідыёма. Інтэнсіўнасць і выніковаць дадзенага працэсу, абумоўленага сумесным дзеяннем экстра- і інтралінгвістычных фактараў, у значнай ступені залежыць ад таго, у якіх гістарычных абставінах ён адбываецца. Адной з найбольш спрыяльных пазамоўных акалічнасцяў з'яўляецца дастаткова працяглае ўваходжанне неаднародных паводле этнічнай і моўнай прыналежнасці груп насельніцтва ў склад адной дзяржавы і звязаныя з гэтым адзінства палітычнага ладу і ідэалогіі, некаторая агульнасць эканамічнага і культурнага жыцця.

Прычына ўтварэння ў складзе беларускага кантынууму гаворак заходняй дыялектнай зоны – прасторавая і часавая сумежнасць і/ці сумежнасць існавання на адпаведнай тэрыторыі розных этна-моўных элементаў: найперш беларускага і польскага, і шырэі – ўсходне- і заходнеславянскага, а таксама славянскага і балцкага. Міжславянскае кантактаванне на захадзе сучаснай Беларусі, асабліва ў т.зв. палеска-гродзенскім арэале, пачалося, відавочна, яшчэ ў прабеларускі, а таксама і прапольскі перыяды. Сведчаннем гэтага можна лічыць з'явы, якія аб'ядноўваюць заходнезанальны комплекс рыс не столькі з польскім, колькі з заходнеславянскім моўным светам. Адзначаныя землі, акрамя

таго, у старажытнасці былі заселеныя прадстаўнікамі заходня-балцкай паводле прыналежнасці яцвяжскай племянной групы, верагодныя сляды якой, хаця і ў зусім невялікім аб'ёме, выяўляюцца ў маўленні мясцовага беларускага насельніцтва. Уласцівыя для рэгіянальнага слоўніка лексічныя балтызмы адносна нешматлікія і ў большасці сваёй маюць хутчэй за ўсё (усходне) літоўскае паходжанне. Арэальная характарыстыка ўказвае на тое, што цэнтрам узнікнення дадзеных інавацый заканамерна з'яўляюцца славянскія гаворкі, на базе якіх сфарміравалася паўночна-заходняя дыялектная зона беларускай мовы. Ірадыяцыі ж падобных абазначэнняў у напрамку на поўдзень, несумненна, спрыяла ўтварэнне ў першай палове XIII ст. біэтнічнай дзяржавы Вялікага Княства Літоўскага (= ВКЛ) і яе імклівае тэрытарыяльнае пашырэнне на працягу стагоддзя у тым жа кірунку. Адзначаныя лексемы сустракаюцца ў помніках старабеларускага пісьменства – юрыдычных і іншых дакументах вялікакняскай канцылярыі, афіцыйнай перапісцы – і вядомы, як правіла, сумежным украінскім і польскім гаворкам, а таксама і стараўкраінскай пісьмовай мове. Нельга не ўзгадаць і тое, што пасля амаль поўнага вынішчэння крыжакамі яцвягаў ў канцы XIII ст. іх спустошаныя землі актыўна засяляліся ў тым ліку і тагачаснымі аўкштаймаі.

Зафіксаваныя ў заходнебеларускіх гаворках асобныя цюркізмы ў этымалагічнай літаратуры разглядаюцца ў асноўным як запазычанні праз пасрэдніцтва польскай мовы. Варта звярнуць увагу і на другі магчымы шлях пранікнення, які мог выступаць паралельна ці разам з першым і падтрымліваць яго, – з маўлення мясцовых татар і іх продкаў, запрошаных вялікім князем літоўскім на службу і паступова асіміляваных славянамі.

Сярод ярскіх моўных адметнасцяў рэгіёна можна лічыць прысутнасць у палеска-гродзенскай яго частцы з'яў, супольных з украінскім моўным арэалам, і ў першую чаргу – з валынскімі гаворкамі. Пераважна гэта, верагодна, рэфлексы старажытнага дыялекту валынян. Апошнія, як вядома, у большасці сваёй увайшлі ў склад украінскага этнасу, тая ж група, якая знаходзілася на поўначы племянной вобласці – на тэрыторыі сучаснага Брэсцка-Пінскага Палесся, так ці інакш прымала ўдзел у этна-

генезе беларусаў і разам з дрыгавічамі і крывічамі актыўна асвойвала землі беларускага Панямоння. Уключэнне Валыні ў XIV ст. у склад ВКЛ і выкліканая гэтым інтэнсіфікацыя гаспадарчых, палітычных і культурных кантактаў, міграцыйных працэсаў істотна ўмацавалі спрадвечную, абумоўленую найперш узыходжаннем да агульнага продка, сувязь маўлення насельніцтва адпаведных раёнаў Беларусі і Украіны.

Самы прадстаўнічы колькасна сегмент заходнезанальнага моўнага комплексу і па сутнасці яго аснова – гэта рысы, якія маюць польскае паходжанне або абумоўлены рознага роду ўздзеяннямі (у тым ліку феноменам падтрымкі, пасрэдніцтвам) з боку дадзенай суседняй мовы. Закладзеныя ў папярэднія стагоддзі тэндэнцыі развіцця моўнага ландшафту на захадзе беларускай этнічнай тэрыторыі ў поўнай меры выявіліся і яшчэ больш ускладніліся ў эпоху існавання ВКЛ і, асабліва, Рэчы Паспалітай. Нельга не заўважыць, што мяжа перыферыі названага яднання беларускіх гаворак і фактычна вобласці польскай і, часткова, заходнеўрапейскай моўнай экспансіі (нездарма сярод занальных лексічных асаблівасцяў нямала т.зв. культурных запазычанняў) вельмі блізкая да ўсходняй мяжы ВКЛ у 1316–1341 гг. (пры Гедыміне). Да натуральных раўнапраўных кантактаў сумежных моў на дыялектным узроўні дадалася ўзаемадзеянне пазадыялектнага тыпу, звязанае з уплывам на маўленне мясцовых жыхароў узорнай (літаратурнай) разнавіднасці польскай мовы як найбольш прэстыжнай, чаму напрамую садзейнічала праводзімая ў Рэчы Паспалітай палітыка паланізацыі ўсходнеславянскага насельніцтва і забарона старабеларускай пісьмовай мовы ў сферы афіцыйнага ўжытку як адзін з яе вынікаў. Менавіта ў адзначаны перыяд, на нашу думку, адбылося інтэнсіўнае фарміраванне і станаўленне заходняй дыялектнай зоны ў плане яе арэальнай структуры і сістэмных адрозненняў. Усе працэсы і зрукі, якія мелі месца ў мове беларусаў на гэтым абшары ў пазнейшы час, паводле якасці сваёй і геаграфічна ўжо не выходзілі істотна за вызначаныя рамкі.

КНЯЗІ ОСТРОЗЬКІ ТА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В XVI – НА ПОЧАТКУ XVII ст.

ВІКТОР АТАМАНЕНКО

Острог

Стан внутрішньої організації та матеріальні ресурси будь-якої Церкви значною мірою впливали на можливість та рівень реалізації нею практично всіх завдань. Створення необхідних для існування як чорного, так і білого духовенства умов, підтримка в належному стані церковних і монастирських святинь та інституцій, створення навчальних закладів, регулярне відтворення літургійних творів могли забезпечити лише відповідна організація і наявність джерел матеріальних надходжень. Останні можна розглядати в такому цілому ряді проявів, як надходження від маєтностей єпархій, монастирів і церков, прибутків від власного господарства (в тому числі й за рахунок підданих) парафіяльних священників, надання пільг (помол, ловля риби), грошові пожертвування, забезпечення світськими особами програм, пов'язаних із завданнями Церкви (наприклад, створення Пересопницького Євангелія) тощо. Головними, з часом, тут ставали в зв'язку з поступовим покатоличенням шляхти (що не завжди погіршувала майнове забезпечення Церкви) не разові пожертвування, а фондуші і, в ще більшому ступені, надходження від церковних маєтків. Волинські єпархії – Луцько-Острозька та Володимирсько-Берестейська – вважалися одними з найбагатших в складі всієї Київської митрополії.

Фондушеві записи та разові надання на Церкву були нормою життя тогочасного суспільства, особливо його верхівки хоча б через рицарський обов'язок піклування та її захисту. Більше можливостей та засобів для підтримки церковної діяльності, в тому числі, й на загальнодержавному – політичному, а не лише місцевому – урядовому чи патронатному – рівні, мали представники найпотужніших князівських родів Волині. Це відповідало й статусу князів як його розуміло суспільство, влада та усвідомлювали вони самі. До того ж, саме в їх розлогих володіннях знаходилася значна частина храмів та монастирів, а через державні посади – й контроль над більшістю єпархіальних центрів.

Данини великих князів литовських кн. Острозьким вже на XV ст. частково покривали маєтки, надані Церкві ще в XIV ст. (єпископське Рожище включало до свого складу і території на стику Дубенської та Острозької волостей). Для них, наприклад, при введенні у володіння церковними маєтками Кирила Терлецького використовувався термін “підострозькі маєтки”. Це не могло не означати пов’язаність Церкви з потужними князівськими родинами, а також перетворення кн. Острозьких з патронів церков у власних володіннях у заступників Церкви в рамках всього регіону, а можливо – і в усій державі.

Наступним чинником, що свідчив про подальше зміцнення такого статусу кн. Острозьких, було надання кн. К. І. Острозькому патронату над одним з найдавніших і найвідоміших на Волині Жидичинським монастирем (перша письмова згадка й про сам населений пункт (1227 р.) пов’язана саме з цією святинею). Великий князь своїм привілеєм від 1507 р. (підтвердженням зі змінами в 1511 р.) надав йому право тримати Жидичинський монастир і села, а архімандрію “з своєю руки там давати” і всі пожитки монастиря “к своєї руки мети”. Метою надання опіки монастиря волинському магнату, як про це говорить привілей, було впорядкування монастиря, а встановлені ним порядки повинні були залишатися непорушними навечно. Опіка над ключовим в Луцькій єпархії монастирем давала набагато більше переваг неекономічних, підкреслювала роль роду кн. Острозьких в духовному житті краю і всього Великого князівства Литовського. Вона концентрувала в руках кн. К. І. Острозького контроль не тільки над єдиним розташованим не в приватних володіннях монастирем єпархії (а, отже, під безпосереднім патронатом великого князя), а й робила його патроном більшості монастирів Волинської землі. До цього ж часу відносяться організація собору у Вільно (1509 р), підтвердження на прохання кн. К. І. Острозького прав Церкви (1511 р.), фундація церков у Вільно, Новогрудку, Острозі та ін. містах Великого князівства Литовського.

Одночасно з цим кн. К. І. Острозькому був наданий Турів (1508 р.), який був одним з єпархіальних центрів. З цих пір розташовані на території Турівської волості церковні маєтки

контролювалися Острозькими, а 1574 р. Ф. Євлашевський тут вів переговори з кн. В.-К. Острозьким з приводу повернення батьку, турово-пінському єпископу, церковних маєтків. Розташування одного з центрів єпархії в приватновласницькому володінні не могло не послужити поштовхом для перетворення в єпископську резиденцію і Острога, родового гнізда кн. Острозьких. З цими обставинами була пов'язана, швидше за все, і перебудова замкової Богоявленської церкви кн. К. І. Острозьким, яка і стала кафедральним собором. З ними могло бути пов'язано і використання зображення розташованого на території замку собору в міському гербі Острога після надання йому в 1585 р. магдебурзького права.

Ще більше підняло авторитет кн. К. І. Острозького, чому значною мірою сприяли зазначені події, надання йому права керувати маєтками Київської митрополії після смерті митрополита (1521 і 1528 рр.). З цими обставинами, в значній, але не повною мірою, пов'язане остаточне перетворення кн. Острозьких в символ покровителів православ'я не тільки для українського і білоруського, але і у сусідніх народів. Ще одним, постійним чинником, який призвів до цього, можна вважати фундаторську діяльність кн. Острозьких (створення і матеріальне забезпечення церков і монастирів).

Все це в сукупності було, очевидно, однією з підстав можливих планів та спроб вже кн. В.-К. Острозького з перетворення Київської митрополії в патріархат, а Острога – в один з його центрів. На цей час саме у володіннях кн. Острозьких (і тільки в них) знаходилися два єпархіальних центри. Переважна більшість монастирів Волині розташовувалися також у володіннях Острозьких. На них поширювалася фундаторська діяльність. З одного боку, вона була формою взаємовідносин суспільства з церковними установами і проявом його релігійності, а з іншого – була реалізацією характерного для східно-християнської традиції патронату-покровительства світської влади над церквою.

З огляду на перебування українських і білоруських земель переважно і тривалий час у складі держав неправославних, які, незважаючи на властиву для них, особливо для Великого князівства Литовського, релігійну толерантність, обмежували права

вірних “руської” релігії, фундації грали також роль забезпечення можливостей виконання церквою своїх функцій на всій конфесійній “руській” території. Тому можна говорити про “державницький” характер подібної діяльності, особливо в разі представників потужних князівських родів.

Найбільш повно цей напрямок діяльності кн. Острозьких можна простежити на прикладі їх найважливішого володіння – Острозької волості. Найдавнішими зі збережених описів володінь Острозьких, на підставі яких можна скласти уявлення про їх фундаторську діяльність тут, є два документи 1542 р., коли з 64 населених пунктів 13 були церковними. Тут були розташовані три монастиря (Чесного хреста, П’ятницький, Дерманський Троїцький), церкви Св. Миколая, Св. Бориса і Гліба, Св. Пречистої і костел. Інвентар 1571 р. відобразив і пожалування на соборну Богоявленську церкву – три села і присілок, але з інших острозьких церков названа тільки Пречистенська, а всього тут перераховано лише 10 церковних маєтків. У 1589 р. у володіннях Острозьких в Луцькому повіті на 196 сіл було, рахуючи міське духовенство та монастирі, близько 40 церков, тобто одна на п’ять сіл. Кожна з церков мала відповідну фундацію, земельний наділ і декількох підданих.

На 1603 р. в Острозькій волості церквам і монастирям належало 29,5 церковних сіл і піддані в Острозі та Бельмажі. Видно, що завдяки заходам кн. В.-К. Острозького матеріальне забезпечення духовних інституцій покращилося. Забезпечення парафіяльного духовенства, ще один напрямок фундаційної діяльності, за роки життя В.-К. Острозького, як і його чисельність, також вирости.

Окремим є питання про надання на Острозьку Академію. До них долучилися і кн. В.-К. Острозький і кн. Гальшка Острозька. Ці надання та маєтності за умови невтручання нащадків В.-К. Острозького повинні були забезпечити широку і різноманітну діяльність церковних установ у володіннях кн. Острозьких, першочергово, Академії. Не можна не згадати й про такі (іноді джерелами не підтвержені) ініціативи кн. Острозьких, як дотичність до книгодрукування кн. К. І. Острозького, створення освітніх осередків кн. В.-К. Острозьким у Володимирі, Києві, Старокостянтинові та Турові.

Однак, після смерті кн. В.-К. Острозького з нових фундацій слід відзначити межиріцький францисканський та старокостянтинівський домініканський кляштори, луцьких домініканців, два шпиталі та костел в Рівному, костел в Олександрії та в Полонному. Разом з тим, кількість парафіяльних церков в селах, наприклад, Острозької волості зменшилася до 9 при загальній кількості зафіксованих сіл 77.

Отже, за десятиліття після смерті “ревнителя православ’я” частина його церковних фундацій була фактично ліквідована. Перелік майнових документів Степанського Свято-Михайлівського монастиря 1627 р., які перебували в монастирському архіві, підтверджує таку точку зору (з 24 листів 15 належали кн. В.-К. Острозькому і 9 – його сину Я. Острозькому; всі листи останнього мали суто розпорядчий характер і не містили жодного надання на монастир).

ІНСТРУКЦІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ЛИТОВСЬКОГО І КОРОЛЯ ПОЛЬСЬКОГО СИГІЗМУНДА ІІ АВГУСТА ПОСЛАМ НА ВАЛЬНИЙ СЕЙМ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ 1572 р.

АНДРІЙ БЛАНУЦА

Київ

Книга Литовської метрики № 270, що зберігається в однойменному фонді Російського державного архіву давніх актів (Ф. 389, оп. 1, од. зб. 270), містить 38 документів різного характеру. Нашу увагу привернув лист-інструкція великого князя литовського і короля польського Сигізмунда ІІ Августа послам на Вальний сейм Речі Посполитої 1572 р., направлений з королівської канцелярії у всі повіти ВКЛ 1 листопада 1571 р. Інструкція містить “науку короля” усім майбутнім послам щодо особливостей роботи сейму та питань, які виносяться на його розгляд. Коротко окреслимо ці питання та описану королем поточну міжнародну ситуацію та політику щодо неї влади ВКЛ.

Спершу король визначив дату та місце проведення сейму: “А вед же ижъ на тот часъ так ся ихъ много а таковыхъ знесло,

которимъ его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть самъ жаднымъ способомъ, окромъ радъ и зезволенья всихъ становъ здолати не можетъ для того, тогда за доложеньемъ и радою их м(и)л(ости) пановъ радъ корунныхъ и Великого кн(я)зства Литовьского съемъ валный спольный на день Трехъ к(о)ролей св(я)та римьского, которое будетъ в року прийдучомъ семьдесятъ второмъ в Варшаве, водлугъ уфалы любельское складати рачит. На который абы есте згодне обравши с посродку себе послы свои послали, напоминати в том его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть васъ рачит.

А тые послы жебы били люди мудрые, годные и которые бы милуючи Речь Посполитую, во всемъ на жадную речъ болшь ся не огьледали, одно на самыя потребности Речи Посполитое...”¹.

Король описав занепокоення щодо прикордоння з Лівонією та активізацію німецького ордена у м. Реші: “...же мистръ немецкий по всей Реші у всихъ праве кн(я)жать и мечь вольныхъ преднейшихъ решскихъ дивные старанья и практеки чинить. Яко жъ и на прошломъ решскомъ сойме такъ у цесара его м(и)л(ости), яко тежъ у всихъ становъ решскихъ не занехаль, старанья вышелякого чинити, яко бы до земель прускихъ и ку Лифлянттомъ прийти могъ, для чого много людей такъ пешихъ, яко и езньныхъ, абы тому предъ ся взятью своему досыть учинили розмаитымъ способомъ за часу се збираеть, а часу погоды своее ждеть, за которою бы щастя своего покусить, а до тамъ тыхъ земель вторгнути и опановати ихъ могъ”.

Попри напружену ситуацію на лівоньському прикордонні, Сигізмунд II Август вбачав вирішення конфлікту лише шляхом мирних переговорів: “яко бы вжъды доброго злучоного приятельства, а не инымъ способомъ через цесара его м(и)л(ос)ть з Решою тая давняя справа сконъчона была”.

Кардинально іншою военно-політична обстановка складалася із Московським царством, де було важко прогнозувати розвиток подальших дій московитів. Зокрема, великий князь литовський і король польський так писав майбутнім послам: “А з московськимъ маеть его к(о)р(олевской) его м(и)л(ости) до коротького часу, толко уже до польтора года, черезъ послы взятое

---

¹ Тут і далі цитати за фондом: РГАДА, ф. 389, оп. 1, ед. хр. 270, л. 22–30.

перемирие, котрые послы яко у Москве часто ваны от него и хованы были, яко свыхъ се зельживостей и утисненья натеръпели, розумееть. Тому его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) ижъ то всимъ вамъ есть ведомо добре а тое перемерье с тымъ непиятелемъ, у которого есть вера завжды непевная, присегаю малое местце маеть и черезъ тотъ часъ коротький не розумееть к(о)р(олевская) его м(и)л(ость), абы мело быти певное и статечное. И кгда жъ тотъ неприятель замокъ Тавру, который былъ черезъ войско его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) взятый, в перемерьномъ листе менованый, жебы ани король его м(и)л(ость), ани от того замьку не уживаль черезъ тотъ часъ, поки перемирье тръвати будеть.

Предъ ся его к(о)р(олевская) м(и)л(ость) то забудоваль, а на иньшихъ местцахъ або урочищахъ з стороны границъ Великого к(ня)з(ства) Л(и)т(овского), в котрие в покою быти мають, подъ тымъ перемирьемъ некоторые замьку збудоваль и другие будовати хочеть. При томъ много иныхъ таковыхъ речей вчинаеть, за чимъ ясне се показуеть, ижъ он того примерья статечне деръжати не будеть, але зо всякою погодою впиратися и поседати паньства его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) не престанеть”.

Низка питань поставала на порядок дений вального сейму щодо морських шляхів у Балтиці та способи їх врегулювання із Шведським та Данським королівствами. Тут відлік погодження умов реалізації морських домовленостей йшов від угоди, заключній трьома державами у Щетині: “Яко жъ в Щетиньской угоде обадва тое, такъ король дуньский и шведский, владност Лифлянтское земли цесару его м(и)л(ости) к реши немецкой признали и место Ревел з ынъшими месты и замьки до рукъ комисаровъ цесарскихъ отдати обецали. Потреба тогды о томъ печу мети, абы тые обадва преречоные короли, маючи межи собою порозуменя панованья его королевское м(и)л(ости) морьского, король его м(и)л(ость) не затруднили або не опановали, за чимъ портъ Кгданьский и иные порьты его королевское м(и)л(ости), с которыхъ маеть Коруна и Великое кн(я)зство Литовьское больше похопъ до всякихъ богастьствъ и с тебы внивь обернути ся мусели.

А портъ Московьский до Нарви вжо бы вольный былъ, яко жъ з стороны короля дуньского ясне се то предъ ся взятые пока-

зати можеть, который черезь *армату* свою тепер в тыхъ часехъ тринадцать округовъ властныхъ король его м(и)л(о)сть фребиторомъ, которые *кор(оль)* его м(и)л(ость) для бороненья до Наръви, порту Московского, ховати рачить в порте Пущкой на кгрунъте его *кор(олевской)* м(и)л(ости) недавно передь колком недел бы зъ жадного данья причины неприязни свовольне взять в потреба. Тогда на таковыя sprawy и поступки тыхъ *кор(олей)* пильне абы зъ омешканья обозрети и такое опатренье за радою всихъ становъ корунныхъ и Великого кн(я)зства Литовского учинити, яко бы не только в земли Лифлянтской покой або безъпечность отъ нихъ быти могла, але и панованье на моры, на которомъ вси порты короля его м(и)л(о)сть засели, а с тыхъ без мала не вси купецства и богатства до панствъ его *кор(олевской)* м(и)л(ости) приходятъ, жебы ся статечне осмотрело и такий *обычай* нашолъ, за которымъ бы вжо не фрабритерами, только могли ся небезпеченьства на мору гамовати и портъ до Наръви нищити и псовати, але и статечную *армату*, которую кождый с пановъ хрестианскихъ, который кольвекъ одно маеть *портъ морьский*, звыкъ з великим коштомъ, также з розмаитыми а великими пожитьками на мору свое ховати”.

Актуальним ставало питанья чергової сплати упоминок перекопському цареві та брак грошей для виплати платні найма-ним військам: “А тымъ больше, ижъ король его м(и)л(о)сть через тые два годы з доходовъ тыхъ, до столу его *кор(олевской)* м(и)л(ости) належачихъ, яко о томъ ваша м(и)л(ость) ведаете четвертую часть в Коруне Польской, Речи Посполитой, кото-рые жолнеромъ не были заплачоны, платити рачиль а зкарбу земьского Великого кн(я)зства Литовского замки украиные и в земъли Лифлянтской опатрують ся, и многие ротмистромъ, пешим и пушкаромъ, на тыхъ замцех еще виньно. А естли бы тежъ хто розумель, жебы тотъ долгъ такъ великий цару перекопскому скарбу Речи Посполитое корунное заплачонъ быти могъ, снадне того дорозумети ся можеть, який есть того скарбу великий недостатокъ”.

Другий блок питань, винесених на розгляд майбутнього сей-му, стосувався економіки держави. Мали бути розглянуті нові тарифи торгових мит у портових містах Речі Посполитої, а та-

кож запроваджені жорсткі заходи щодо боротьби із фальшиво-монетниками: “Монета, ижъ за тымъ зъедноченьемъ Коруны Полское з Великим кн(я)зствомъ Литовскимъ, маеть быти однако роблена. О той вжо потреба певное постановенье вчинити, жебы тотъ артыкуль о монете, который есть все Речи Посполитой потребный и пожиточный, далей ся не отъклададъ. Кгды жъ для того отъкладу по розность подлое мынцы чужоземское, которое велми много до панства его королевское м(и)л(о)сти внесено, великую шкоду везде подыймуютъ, а меновите яко ваша м(и)л(о)сть обыватели Великого кн(я)зства Литовского, маючи свою добрую старую мынцу, ижъ се около нее до того часу жадное постановенье не стало. Кгды тутъ до Коруны приеждчаєте, не могучы своее мынцы водлугъ ее ваги, одно за полскую удавати, много на томъ шкодуете. Про то яко о поровнанье с тое мынцы литовское, жебы вси ваша м(и)л(о)сть обыватели Великого кн(я)зства Литовского на ней не тратили, такъ тежъ окованю новое однакое мынцы, безъ далшого отъкладу слушне маетъ ся на томъ сойме постановити и з анамою всихъ становъ оказати откол бы ся сребро набытье новое монеты достати и доложити много”.

На майбутньому сеймі також до розгляду направлялися питання, які не були вирішені на минулому сеймі: “Есть еще до того много иныхъ справъ Речи Посполитое потребныхъ, которые на прошлыхъ соймехъ зачатые рецесами, на тотъ пришлый съемъ суть отъложоны, яко цла, мыта так же в Полще, а не у Великомъ кн(я)зстве Литовскомъ ликвидацые евикъцые о добрахъ екъзекуцыйи подлеглихъ. И што кому надъ право взято, такъ же теж и в статутехъ не мало правъ и привильевъ, которие того потребують для захованья покою посполитого и выпольнення skutecznego справедливости, абы повинное а своевластное выпольнене взяти, што ижъ ся давно в Польще зачало, а ку выконанью водле правъ полскихъ еще не пришло. Про то и о томъ всемъ слушне се на томъ сойме маеть намовляти и становити”.

Таким чином, інструкція містить широке коло нагальних питань щодо військово-політичної ситуації та економіки держави у перші роки об'єднання трьох народів у Річ Посполиту.

СТЕПАН БОРИСЕНКО ЯК ІСТОРИК УКРАЇНСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ПРАВА

СВІТЛАНА БЛАЦУК

Київ

Історія права Великого князівства Литовського привертала раніше (і досі привертає) увагу дослідників. Яскравим періодом в його студіюванні стала діяльність Комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права ВУАН (1918–1934 рр.). Основним завданням інституції, за словами М. П. Василенка, було систематичне вивчення “історії західньо-руського, чи то литовсько-руського права (цієї назви в науці частіш уживають), а так само історія українського права, себто історія права Лівобережної України після 1654 року, відколи приєднано її до Росії”. Під “західноруським” або “литовсько-руським” розумілося право на українських, білоруських і деяких російських землях Великого князівства Литовського¹.

Теоретичний доробок комісії досить вагомий. На сьогоднішні праці окремих її членів перевидано із сучасними коментарями, їм присвячено окремі дослідження. Але є й ті, про яких ми знаємо дуже мало, хоча їх внесок не менший. Тож нам хотілося б привернути увагу до постаті Степана Гнатовича Борисенка (17.05.1891 – 14.11.1937). У 1913 р. він закінчив юридичний факультет київського Університету св. Володимира. Із 1922 р. – позаштатний співробітник Комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права ВУАН, 1926 р. – штатний співробітник Комісії для виучування звичаєвого права ВУАН. Водночас викладав у навчальних закладах Києва, у 1930 р. завідував бібліотекою I і II відділу ВУАН², брав участь у роботі секції кримінального права Комісії для виучування радянського права ВУАН.

Науковий доробок фахівця складає близько 10 праць (грунтовних наукових статей) та декілька рецензій. Проте ці студії й на сьогодні не втратили своєї актуальності, до проблем, по-

---

¹ Усенко І. Б. М. П. Василенко як фундатор української історико-правової науки // Правова держава. 2016. Вип. 27. С. 9–10.

² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47006, арк. 9.

рушених автором, повертаються теперішні дослідники. Праці С. Г. Борисенка високо оцінювали його сучасники та наукові наставники М. П. Василенко, О. О. Малиновський. Передовсім їм імпонувало те, що він завжди звертався до першоджерел. Навіть попри складну ситуацію в академії (відрядження зовсім не оплачувалися, або фінансувалися лише частково) він їздив до Москви для опрацювання Литовської метрики. Його праці свідчать про прекрасну обізнаність з історіографією тієї чи іншої досліджуваної проблеми. Окрім того, будучи юристом за освітою, С. Г. Борисенко зміг детальніше проаналізувати певні проблеми, не завжди зрозумілі історикам.

Згідно з плановим розподілом тем, С. Г. Борисенко вивчав карні інститути в давньоруському, литовсько-руському та українському праві. Звісно, що у вказаному контексті він не міг обійти увагою “Правду руську” та Литовські статuti. На регулярних засіданнях комісії виголосив ряд доповідей, зокрема “Поток і вигнання “Руської правди””, “Підпалювання в “Правді руській””, “Конокрадство в “Правді руській””.

Із середини 1920-х рр. С. Г. Борисенко досліджував питання, що стосувалися Першого Литовського статуту та історії адвокатури у Великому князівстві Литовському. Цікавими й оригінальними є спеціальні розвідки фахівця: “Утворення професійної адвокатури в Литовсько-Руській державі” (1927 р.), “Адвокатський гонорар у Литовському князівстві в XVI–XVII ст.” (статтю надруковано у 7-му випуску “Праць Комісії для виучування історії західньо-руського і українського права”, який було знищено). Грунтовна студія, яку він готував до друку, присвячувалася спискам Першого Литовського статуту (історія складання кодексу, джерела, списки; 1929 р.)³. Саме над цією проблемою він активно працював упродовж 1928–1929 рр. Роботу передбачалося завершити 1931 р. у вигляді окремого видання обсягом 15 др. арк.⁴ За словами Л. О. Окиншевича, С. Г. Борисенко про-

---

³ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 239, арк. 1–1 зв.

⁴ Там само, од. зб. 238, арк. 3.

вів підготовчий етап, але далі все затрималося, адже саме таке видання розпочали польські науковці⁵.

Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр., коли ситуація в академії суттєво змінилася, багатьом ученим довелося відійти від досліджуваної проблематики і продовжувати студіювання у “правильному” ракурсі. Окрім того, було поставлено вимогу критики всієї попередньої праці “буржуазної”, “ліберальної” та “націоналістичної” історіографії. У такому напрямі довелося діяти й С. Г. Борисенкові, котрий змінив свої дослідницькі плани, звернувши увагу на право інших історичних періодів (“Самосуди над карними злочинцями в 1917 р.”, 1928 р.), а також “критично” та “самокритично” простудіював праці своїх попередників (“Російське великодержавництво в концепції “Історії західноруського права”: Київська “школа” професора М. Ф. Владимирського-Буданова» (“Україна”, 1932, № 3)).

Більшість планів дослідника так і не було зреалізовано, а особові документи на даний момент не віднайдено у жодному архівосховищі нашої країни. 23 вересня 1937 р. за сфабрикованим звинуваченням у нібито причетності до “антирадянської націоналістичної організації” С. Г. Борисенка заарештували. 25 жовтня того ж року його засудили до розстрілу (страчений 14 листопада). У 1958 р. реабілітований. Матеріали кримінальної справи свідчать про те, що система зламала людину – підсудний “зійнався” в усьому, що йому інкримінували енкавеесівці. Водночас зафіксовані факти співпраці з литовськими істориками дають нам можливість сподіватися, що втрачені напрацювання дослідника ще можна віднайти та ввести до наукового обігу.

---

⁵ Окиншевич Л. Десять років праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права (1919–1929) // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. К.: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. Вип. 6. С. XVIII–XIX.

МІСЬКІ ТА ЗАМКОВІ УКРІПЛЕННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЗА ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИКЛАД

ПЕТРО БОЛТАНЮК
Кам'янець-Подільський

Розвиток фортифікації Кам'янця-Подільського часів литовської доби являє собою одну із білих плям в історії міста. Частково це питання розкривалося в узагальнюючих працях по дослідженні Кам'янця-Подільського. Певною мірою пробіл історичної джерельної бази щодо даного питання заповнюється археологічними дослідженнями. Серед науковців, хто звертався до даного питання можемо назвати таких: Ю. Сіцинський, Т. Будянська, П. Юрченко, Є. Пламеницька, О. Пламеницька, М. Петров, Л. Виногородська, Д. Ващук, І. Старенький та ін. Узагальнення історичних праць, джерельної бази та археологічних досліджень дають нам можливість вибудувати певні теоретичні висновки з приводу фортифікації замку та Старого міста Кам'янця-Подільського.

Укріплення кам'янецького замку та міста за литовської доби сформувалися на основі давньоруських укріплень. Розбудова оборонних споруд відбулась на засадах давньоруських традицій з використанням західноєвропейських та візантійських впливів.

У вказаний період місто та замок постають як одне з головних укріплень подільського краю. Розвій фортифікації умовно можна розподілити на три етапи. 1-й етап пов'язаний з діяльністю князів Коріатовичів. На нашу думку, в цей час з напільного боку замку було збудовано три кам'яні вежі, які утворили західну лінію оборони. У цьому визначенні ми опираємось на повідомлення П. П. Раппопорта, який вказував що в XIII ст. з'являється, а в XIV ст. набуває все більшого значення тенденція максимального використання захисних властивостей рельєфу й посилення напільного боку укріплень. Шлях розвитку такого роду укріплень повністю склався до середини XIV ст. у південно-західних та північно-східних землях Русі. Утворився так званий тип "односторонніх фортець" з баштами на напільній стороні. Така система оборони забезпечувала можливість фланкуючого

обстрілу стін баштами з найбільш небезпечного напільного боку. Вважаємо, що у цей час, із західного боку замку, на найбільш небезпечній ділянці, було побудовано три фланкуючі кам'яні вежі: Стара Рожанка, Мала Західна та башта, яка розміщувалась в районі башти Денної (можливо, на пізніх етапах будівництва ввійшла у комплекс башти Денної як її складова).

Наступний етап розбудови замку та міських укріплень ми пов'язуємо з часом правління подільською землею краківським воєводою Спитком із Мельштина. На жаль, на сьогодні ми не володіємо джерелами, які б проливали світло на цю проблему. Проте Яблоновський згадує, що Спитко, турбуючись про підняття прибутків кам'янецької міської громади, дав місту право отримувати третю мірку від помолу в млині на річці Смотрич, з тим щоб цей прибуток був використаний на укріплення й інші потреби міста.

Третій етап розбудови замку припадає на управління Подільським князівством великим князем литовським Вітовтом. Саме в ці часи Поділля досягає найбільших розмірів, князем проводиться розбудова нових та реконструкція старих укріплень. Ймовірно, що в цей час зазнав перебудови й кам'янецький замок. На нашу думку, в цей час будуються вежі Чорна та Папська, які прикривають підступи до замку з боку міста, а також прилеглих територій, через які проходило сполучення з містом. На той час башти будувались на відстань найбільш ефективного пострілу лука – 150–170 м, що давало змогу тримати під фланкуючим вогнем підходи до куртин.

Система міських укріплень складалась з двох брам та дерево-земляного укріплення в районі сучасного Вірменського бастиону. Брами являли собою подібний тип укріплення основними елементами якого були рів, земляний вал та дерев'яні заборони й кліті. Про існування міських воріт ми дізнаємось з повідомлення Длугоша, який вказує, що 1404 року міщани відкрили ворота Владиславу-Ягайлу та Вітовту, але замок не здавався. Розташування воріт, всього скоріш, співпадало з існуючими міськими брамами: Польською та Руською.

В основі Вірменського бастиону також існувало дерево-земляне укріплення, яке мало вал, рів, кліті та бойову площадку. Своє існування воно припинило у кінці XIV – на початку XV ст.

Не виключено, що в часи Вітовта на півночі Польських фільварок існувало земляне укріплення, яке отримало назву “Вітовтові шанці” або ж “Литовський ретраншемент”. Про нього згадує у своїй праці історик XVI ст. М. Стрийковський.

К ВОПРОСУ О ВРЕМЕНИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ СТАРОГО ГОРОДА ВИЛЬНЮСА

ОКСАНА ВАЛЕНЕНЕ
Вильнюс

Самая ранняя часть города Вильнюса, сформировавшаяся в XIII–XIV вв. и ставшая основой всего дальнейшего его развития, имела полицентрическую пространственную структуру. Ее составляли комплекс Верхнего и Нижнего замков – резиденция великих князей, Кривой город – укрепленное поселение на холмах Алтарии, а также комплекс самостоятельных районов на территории современного Старого города. Исследование пространственных, коммуникационных и функциональных связей между этими районами имеет важное значение, поскольку позволяет лучше понять генезис пространства города в целом. Для решения этого вопроса необходимо знать время их возникновения, чтобы иметь представление об иерархии структурных компонентов.

К сожалению, сегодня это все еще представляет серьезную проблему, потому что не вся территория города исследована достаточно хорошо. Наиболее полно изучен Нижний замок. Согласно данным новейших исследований первый этап его строительства относится примерно к 1284–1297 гг., поскольку в этом интервале находятся дендро-даты деревянных конструкций фундамента и интенсивного слоя строительных отходов. Несмотря на то, что на территории замка найдены и более ранние культурные слои, этот период можно считать началом существования государственного центра, то есть – “рождением” Вильнюса как столицы Великого княжества Литовского. Кривой город, который, по-видимому, был поселением прото-городского типа и колыбелью общины, уже существовал ко времени постройки

Нижнего замка (по данным исследований бытовой керамики) и возможно, возник раньше – в XI–XII вв. (по данным радиоуглеродного датирования). Поэтому его структурные связи можно проследить с момента становления Вильнюса до уничтожения этого района в 1390 году. Что касается Старого города – это наиболее крупная, а с точки зрения пространственной, социальной и этнической структуры, наиболее сложная часть Вильнюса. Но так сложилось, что о времени возникновения его застройки известно мало – в зависимости от исследуемых источников и методов (бытовая керамика, радиоуглеродное датирование), хронология варьирует от второй половины XIII века до второй половины XIV века. Таким образом, погрешность охватывает весь период становления и наиболее активного роста города в быстро менявшемся историческом контексте, что значительно затрудняет оценку темпов развития и связей с другими районами.

Для уточнения этого вопроса проведено несколько исследований с применением разной методики (подробнее: O. Valionienė, Viduramžių Vilnius. Erdvės evoliucija (XIII a. vidurys – XVI a. pirmas ketvirtis), Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2019). С помощью статистического анализа хронологии комплексов бытовой керамики Старого города (по опубликованным данным) установлено прелиминарное расположение узлов пространственной структуры и рассчитана вероятностная динамика его развития. Методом комбинирования данных радиоактивного углерода C^{14} проведена попытка уточнения хронологии самого старого объекта в этой части Вильнюса – могильника, найденного на ул. Бокшто 6. Полученные результаты рассмотрены в контексте развития коммуникационных связей Нижнего замка и территории Старого города, что позволило сопоставить их с обширной базой дендрохронологических данных. В итоге установлено, что при современной изученности вопроса вероятное начало освоения территории Старого города – 3–4 десятилетия XIV в., время правления великого князя литовского Гедимина (1316–1341 гг.).

ПРИВІЛЕЙ КНЯЗІВ ЮРІЯ ТА ОЛЕКСАНДРА КОРІАТОВИЧІВ МІСТУ КАМ'ЯНЦЮ 1374 РОКУ: СПИСКИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

ДМИТРО ВАЦУК

Київ

Привілей князів Юрія та Олександра Коріатовичів місту Кам'янцю на Поділлі 1374 р. є досить відомим у науковому середовищі. Вважається, що саме цим привілеєм Кам'янець отримав магдебурзьке право. До наших днів він зберігся лише у кількох списках, які детально дослідив Ю. Сіцінський у своїй праці “Поділля під владою Литви”. За його інформацією, два списки зберігалися у Кам'янецькому історико-археологічному музеї: один у грамоті короля Августа III від 17.06.1735 р., другий – у грамоті короля Станіслава Августа від 29.05.1765 р. Крім цього у Державному архіві Хмельницької області нам вдалося натрапити на декілька списків цього документа. Йдеться про фонд № 120 “Подільський головний суд”, який нараховує 4043 одиниці зберігання за період 1796 – 1831 рр. До 2003 р. він зберігався у Кам'янець-Подільському міському архіві. Після пожежі, яка сталася у квітні 2003 р., усі матеріали перевезено до Державного архіву Хмельницької області та відреставровано. Тексти зазначеного привілею містяться у таких справах:

1) Оп. 1, спр. 3352: Справа про землі, які належать місту Кам'янцю. Том 1. Розпочато 1537. Закінчено 1730. На 240 аркушах.

2) Оп. 1, спр. 1631: Про межі міста Кам'янця-Подільського із суміжними володіннями і державними селищами. Том 1. Почато 24 листопада 1799 р. Закінчено 11 червня 1800 г. На 130 аркушах.

У першій справі маємо лише один варіант привілею польською мовою (№ 1). Документ відреставровано, склеєно з двох частин, зі зміщенням на одну стрічку. Привілей датовано 7 листопада 1374 р. Про цей список нам, наразі, нічого невідомо.

У другій справі збереглося чотири списки. На аркушах 20–20 зв. (№ 2) та 56–57 зв. (№ 3) польськомовні варіанти із датуванням 7 листопада 1374 р. та два переклади російською мовою на аркушах 6–6 зв. (№ 4) 21–22 зв. (№ 5) із аналогічним датуванням. Саме ця справа є вельми цікавою, оскільки вказаний документ використовувався у судовому процесі стосовно земельних

розмежувань у Кам'янці-Подільському після захоплення Поділля Російською імперією в 1793 р. Про список № 2 згадував Ю. Сіцінський – це грамота короля Станіслава Августа від 29.05.1765 р. (його переклад російською мовою – список № 5). Список № 3 є переписаною копією попереднього. Російськомовний список № 4 є вписаний у “Випис із журналу з Подільської казенної палати від 28 березня 1821 р.”. У ньому поміщено “Доповідь економічної експедиції стосовно справи у Цивільному Департаменті Подільського Головного Суду про захоплення земель суміжними власниками у м. Кам'янці”. Цікаво, що у цій же “Доповіді...” привілей визнано “істинним і не сумнівним”. Відмітимо також, що аналізований нами привілей фігурує під час судового засідання у Волинському надвірному суді 24 листопада 1799 р. Зокрема, була спроба видати документ Коріатовичів як фальсифікат. Однак привілей було визнано “важливим та таким, що не підлягає жодному сумніву”, а донощики мали заплатити 1000 гривень штрафу.

Отже, не зважаючи на давність привілею, зміст окремих його положень навіть за декілька століть відігравав надзвичайно важливу роль щодо розмежування земельних володінь навколо Кам'янця-Подільського. Це і пояснює наявність не лише різних списків (відповідно є потреба академічної публікації документу), а й рішень під час судових процесів щодо його автентичності.

БОРЬБА ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО ЗА ГОСУДАРСТВЕНЬЙ СУВЕРЕНИТЕТ В 20-е ГОДЫ XVI ВЕКА

ВАСИЛИЙ ВОРОНИН
Минск

Восстановление в 1501 г. личной унии Великого княжества Литовского с Королевством Польским вернуло ситуацию, которая существовала при Казимире Ягеллончике, и вновь сблизило эти государства. При чем власть одного монарха связывала их – и теперь уже почти непрерывно – вплоть до Люблинской унии

1569 г. Наличие общего монарха стало одним из важных условий интеграции ВКЛ и Польши, которая в первой половине – середине XVI в. набирала ход. Однако в ВКЛ было также немало тех, кто стремился отстоять суверенитет своей страны. В разные периоды деятельность этих сил имела различную интенсивность. Под влиянием тех или иных факторов она то усиливалась, то затихала. Один из ее подъемов пришелся на 20-е гг. XVI в. Великое княжество Литовское наконец завершило продолжительную войну с Москвой, а на первые позиции в нем выдвинулись сторонники суверенитета. В 1522 г. их признанный лидер Альбрехт Гаштольд занял должности виленского воеводы и канцлера, став, таким образом, первым светским сановником государства. По всей видимости, в эту группировку входили также виленский епископ Ян из князей литовских (внебрачный сын короля и великого князя Сигизмунда I Старого) и трокский каштелян Юрий Радзивилл. Гаштольд пытался продвигать сразу несколько проектов, направленных на укрепление государственного суверенитета ВКЛ. Так, например, он снова предложил преобразовать Великое княжество в королевство. Гаштольд был также идейным вдохновителем создания Хроники Великого княжества Литовского и Жемойтского. Это историческое произведение было призвано идейно обосновать древность ВКЛ и его самостоятельность, а литовцев поставить даже выше поляков – по крайней мере, по происхождению. Именно этой цели служила легенда о Полемоне и римской прародине литовской знати. Сразу несколько важных шагов по укреплению суверенитета страны было сделано в 1528–1529 гг. Среди них следует особо отметить, пожалуй, три. Был введен в действие Первый Статут ВКЛ, благодаря чему Великое княжество получило первый в своей истории систематизированный свод законов, который подчеркивал самостоятельность этого государства. Из состава Польской провинции была выделена Литовская провинция ордена бернардинцев, который был призван в дальнейшем играть особую роль в религиозной жизни страны. И, наконец, на великокняжеский престол был возведен королевич Сигизмунд Август. Это последнее событие было особенно значимым по той причине, что Великое княжество Литовское после

долгого перерыва получило наконец своего собственного, отдельного от Польши монарха. Правда, этот период оказался очень кратким, поскольку буквально через четыре месяца Сигизмунд Август был избран польским королем и торжественно коронован в Кракове.

События 20-х годов XVI века в очередной раз показали, что личная уния, существовавшая между ВКЛ и Коронай, вовсе не означала слияния этих государств в единое целое. Более того, лагерь сторонников суверенитета и независимости ВКЛ был в это время достаточно сильным и влиятельным, а их позиция – наступательной.

“НА ЗРАЗОК КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО”: ГАДЯЦЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ У 1658–1659 рр. (ОЧІКУВАННЯ ТА РЕАЛІЇ)

*ВОЛОДИМИР ГАЗІН
Кам'янець-Подільський*

У 1658 р. склалися передумови для історичної події, яка мала б покласти початок утворенню держави, побудованої на цілком нових принципах та рівних умовах політичного, економічного, соціального та релігійного співіснування трьох народів: польського, литовського та українського.

Значною мірою ситуація нагадувала часи укладення Люблінської унії. Також суттєвим чинником була зовнішня загроза з боку Московської держави, яка й штовхала литовську еліту до об'єднання з Польським королівством. Тоді Литва змушена була погоджуватися на умови, продиктовані більш сильним союзником. Як наслідок – територіальні втрати та (попри зовнішню рівність), другорядне становище у порівнянні з Польщею.

У 1658 р., без сумніву, існувала зацікавленість Варшави у розв'язанні “українського питання” шляхом мирного повернення територій, втрачених у результаті революційних подій в Україні, які розпочалися в 1648 р. Однак, не менш зацікавленим у примиренні з поляками та утворенні союзу виступав

і український уряд, який намагався уникнути тиску з боку Москви (після смерті Б. Хмельницького московське керівництво активізувало зусилля з метою ревізії українсько-московських відносин в бік збільшення своєї присутності в Україні та посилення там свого впливу). Останнє зумовлювало можливості для Варшави диктувати (доволі обережно) свої умови в переговорах з Військом Запорозьким.

У таборі під Гадячем 16 вересня 1658 р. (після тривалих українсько-польських переговорів, які відбувалися протягом березня–червня 1658 р.) було укладено договір, який власне і передбачав входження України до складу Речі Посполитої на правах третьої рівноправної автономії (“на зразок Князівства Литовського”). У Князівстві Руському мали бути створені відповідні уряди (канцлера, маршалка тощо), передбачалося карбування монети, визнавалися рівні права православної та католицької церкви (остання мала повернути усі захоплені раніше православні храми та землі). Водночас, прописувалися права, яких не було у ВКЛ. Зокрема, це стосувалося посади гетьмана, який мав обиратися на Раді і затверджуватися королем.

Ключовою подією у завершенні “історичного склеювання” стала ратифікація Гадяцької угоди на варшавському екстраординарному сеймі 22 травня 1659 р.

Під час сейму розгорнулася гостра дискусія стосовно угоди з Військом Запорозьким. Невдоволення шляхти викликали положення, які стосувалися ліквідації унії, надто великого козацького реєстру, а також надання земських та сенаторських урядів на території Князівства Руського виключно православним. Не сприймалася вимога українців отримати право елекції на кшталт того, що мало ВКЛ.

Зі свого боку, гетьман Івана Виговський, направивши послів на сейм, також пропонував внесення змін до угоди. Він вимагав створення спеціальної комісії з представників Корони, ВКЛ та Князівства Руського, яка б розглянула питання повернення православної церкви всіх храмів, монастирів та маєтностей, скасування постанови проти Війська Запорозького 1638 р. та встановлення козацького реєстру в 60 тис. чол. Чи не найважливішою була вимога включення до складу Великого князівства Руського

етнічних українських земель – Волинського, Руського та Подільського воєводств.

Однак, на сеймі відбулося серйозне редагування українсько-польської угоди. При цьому не лише не були враховані пропозиції української сторони, представлені послами Війська Запорозького, а зазнав змін текст угоди, який було сформовано 16 вересня 1658 р.

В історіографії зміни, яких зазнала Гадяцька угода з вересня 1658 до травня 1659 р., частіше всього оцінюють як такі, що фактично спричинили поворот в ставленні до неї в середовищі українського козацтва, а відтак – крах самої ідеї утворення триєдиної держави.

Погоджуючись, що зміни в тексті угоди були суттєвими й однозначно не на користь України, все ж, не можна пов'язувати крах Гадяча лише з ними. Угода об'єктивно не могла не зазнати змін. По-перше, сам текст угоди, укладений під Гадячем, формувався у надзвичайних умовах, коли обидві сторони перебували під сильним внутрішнім і зовнішнім тиском. Стислий час переговорів, дискусії, компроміси, зміни призвели до того, що багато положень не були чітко сформульовані, а відтак потребували доопрацювання. По-друге, уже під час її читання у Варшаві знову включалися різні чинники (католицьке й греко-католицьке духовенство, коронна та литовська шляхта з їхніми інтересами і ослаблене тиском Москви та внутрішнім протистоянням керівництво Війська Запорозького), під дією яких і формувалася офіційна позиція влади Речі Посполитої.

На долі угоди також позначився й московський фактор. Так, тривала війна і перспективи укладення миру змушували керівництво Речі Посполитої зважати на ці обставини. Особливо слід відзначити позицію литовської верхівки, яка наполягала на пріоритетності миру з Москвою. Угода ж з Україною, на її думку, ставила його під загрозу. Також, на 1658 р. у самій козацькій Україні доволі сильними були московські позиції. Діючи через своїх агентів, користуючись із соціальних проблем, підтримуючи антигетьманську опозицію, у Москві прагнули послабити гетьманську владу й посилити промосковські настрої.

Звичайно, не слід відкидати й той факт, що в Україні та Польщі за десять років кривавого протистояння постала стіна

взаемной недовіри, яка позначалася на будь-яких спробах порозуміння.

Вагомим чинником було й те, що Варшава, керуючись виключно власними інтересами, коли над козацькою Україною нависла смертельна загроза з боку московських військ, що вторглися на її територію (згідно Гадяцької угоди усі сили Речі Посполитої мали б бути мобілізовані для відсічі агресора), не спромоглася надати Війську Запорозькому належної допомоги. Як зазначає А. Перналь, "...заклопотана своїми класовими інтересами, польська шляхта не була ані далекоглядною, ані щедрою".

ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ Ў ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ

ВАЛЯНЦІН ГОЛУБЕЎ

Мінск

Пытанні ролі і месца беларускага этнаса ў дзяржаўных утварэннях, у складзе якіх знаходзіліся беларусы да рэальнага афармлення ўласнай нацыянальнай дзяржаўнасці, як і пытанні вызначэння станоўчага і адмоўнага ўплыву гэтых дзяржаўна-палітычных утварэнняў (Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая, Расійская імперыя) на дзяржавабудаўнічыя працэсы на землях Беларусі да сённяшняга дня не знайшлі свайго канчатковага вырашэння і адназначнай ацэнкі вучонымі.

Адносіны да спадчыны Вялікага Княства Літоўскага ў беларускай гісторыі былі самымі рознымі і да 1990-х гг. як правіла, вызначаліся зусім не беларускімі гісторыкамі і палітыкамі. Расійскія дарэвалюцыйныя гісторыкі амаль аднадушна цвердзілі пра этнічную і канфесійную блізкасць асноўнай масы насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага і Вялікага княства Маскоўскага і адсюль выводзілі доказ "няправільнасці" знаходжання беларусаў у складзе ВКЛ і таму сцвярджалі аб "справядлівасці" далучэння тэрыторыі Беларусі да Расійскай імперыі ў канцы XVIII ст. Рознымі спосабамі даказвалі прадвызначанасць знаходжання ў складзе адзінай дзяржавы Рэчы Паспалітай палякаў,

беларусаў і літоўцаў польскія вучоныя і палітыкі. Літоўскія гісторыкі імкнуцца абгрунтаваць толькі “літоўскасць” ВКЛ.

Але, як сведчаць крыніцы, у першапачатковым станаўленні ВКЛ і яго развіцці несумненна і роля беларускага этнасу. Паказальна, што сам працэс фарміравання беларускай народнасці праходзіў адначасова з развіццём новай дзяржавы. Садзейнічала гэтаму развіццё адзінага ўнутранага рынку: дзякуючы кантактам унутры краіны насельніцтва пераставала атасаямляць сябе толькі з крывічамі, дрыгавічамі, радзімічамі, драўлянамі, севяранамі і стала разумець сваю агульнасць у маштабе дзяржавы. Трэба прызнаць, што ў гэты час на фарміраванне беларускага этнаса адбываўся значны палітычны і культурны ўплыў балцкага насельніцтва. Разам з тым, гэты ўплыў не столькі паскараў, колькі тармазіў працэсы самаідэнтыфікацыі мясцовага насельніцтва. Але менавіта гэта і склала значныя асаблівасці будучай беларускай нацыі.

З другога боку, колькасная перавага ў Вялікім Княстве Літоўскім славянскага, рускага (протабеларускага і протаукраінскага) этнасу вяла да павялічэння яго ўплыву на балтаў, на разуменне стрыжнявай “рускасці” дзяржавы. Менавіта таму крыху пазней не толькі праваслаўныя жыхары Вялікага Княства Літоўскага, але і ўсё Княства як аксіёму прымалі тое, што ВКЛ ёсць цэнтр, аснова ўсходнеславянскай часткі Еўропы, Русі. Не Масква, а Вільня, Вялікае Княства Літоўскае, Літоўска-Руская дзяржава па меншай меры з XVI ст. аб’ядноўвала Русь.

Можна сцвярджаць, што Вялікае Княства Літоўскае было поліэтнічнай дзяржавай – адной з форм, у якой беларускі этнас ажыццяўляў сваю дзяржаўнасць;

складзе Вялікага Княства Літоўскага беларускі этнас праіснаваў найбольшы час, каля 500 гадоў, прайшоўшы шматлікія этапы змагання за сваю этна-канфесійную ідэнтычнасць (найбольш паказальнымі з’яўляюцца спробы стварэння ўласнай канфесіі праз пратэстантызм (Мікалай Радзівіл Чорны) ці праз аб’яднанне хрысціянскіх цэркваў на тэрыторыі Княства – Брэсцкая ўнія);

ядром Вялікага Княства Літоўскага пры яго ўтварэнні былі ў тым ліку і беларускія землі верхняга і сярэдняга Панямоння і Віленшчыны (Літоўскія, Наўгародскія і Жамойцкія землі);

аснову тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага ў перыяд яго росквіту складалі беларускія паветы і беларускае насельніцтва; дзяржаўнай мовай Вялікага Княства Літоўскага была стара-беларуская мова;

з складзе Вялікага Княства Літоўскага беларусы змаглі захаваць сваю ідэнтычнасць і пасля ўтварэння Рэчы Паспалітай і пасля войнаў XVII–XVIII ст., хоць амаль страцілі палітычную эліту і ў выніку палітыкі эканамічнага аднаўлення канца XVII – першай паловы XVIII ст. пачалі складаць меншасць у палітычных і культурных цэнтрах дзяржавы – гарадах.

ДО ПРОБЛЕМИ ІСНУВАННЯ ЗАМКУ ІЛЛІЧЕ В СЕРЕДИНІ XV ст.

ОКСАНА ГОСПОДАРЕНКО

Миколаїв

В одній зі своїх статей, присвяченій проблемі литовсько-ординських стосунків у XIV ст., ми звернули увагу на припущення М. Руссева про слабку інтегрованість північнопричорноморського регіону в систему Великого князівства Литовського, яка, на його думку, підтверджується історією “генуезького замку” Ілліче. Ця теза є протилежністю висловлюванню Б. Черкаса, про те що Олешня (Ілліче) в другій половині XIV – початку XV ст. відіграє важливу роль у міжнародній торгівлі.

Політичні стосунки між Великим князівством Литовським та Золотою Ордою в кінці XIV – першій третині XV ст. поділяються на три основні етапи (за Б. Черкасом). Одним із чітких напрямків, який простежується в політиці литовських князів, є проникнення в Причорномор’я. На нашу думку, експансія литовців у північнопричорноморському напрямку мала швидше хвилеподібний характер і тому не давала можливостей для систематичного освоєння регіону. Найактивніше утворення мережі укріплених міст та фортець на нових землях припадає на час 80–90 рр. XIV ст. та перше десятиліття XV ст.

Часто згадувані в письмових джерелах кінця XIV ст. – першого десятиліття XV ст., вже в 40-х рр. вони зникають зі сторі-

нок документів. Ймовірніше, як і інші населенні пункти “віа тартарики”, вони не забезпечили нормального постачання товарів зі Львова до Криму, і тому втратили своє значення. В цей же проміжок часу в письмових джерелах не згадується й Ілліче.

В повній мірі визначити масштаби освоєння литовцями Північного Причорномор’я можливості немає. Крім того, ситуація щодо освоєння цих територій після смерті Вітовта змінилася, як і політична ситуація в самому ВКЛ. У розпорядженні науковців лише незначна інформація про пожалування шляхетським родинам земель за умови несення військової служби. Цікавим для нас в цьому контексті є пожалування короля Владислава III Теодорика з Бучача міст Караул, Чорногород, Хаджибей. В обов’язок нового власника покладалося “позначені замки і міста забудувувати, відновлювати... щоб звідси користь і честь Польському королівству забезпечити”.

М. Грушевський зазначає, що надання у 1442 р. привілею на землі Бучацьким засвідчує фактичну неспроможність польсько-литовської адміністрації тримати в “доброму стані” міста на новоприєднаних територіях, а перекладає це на плечі магнатів. “Так тої дороги до моря в своїх руках польсько-литовськими сферам, чи правительственным чи купецьким удержати й не удалося”.

Але роль Бучацьких при детальному аналізі може бути значно більшою, ніж здається на перший погляд. В. Михайловський обережно припускає можливість співпраці Теодорика з генуезькими та венеційськими колоніями. Недалеко від пожалуваних йому міст знаходився замок Ілліче, в якому з початку 40-х рр. XV ст. знову з’явилися генуезці.

КОПНІ СУДИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВІЙ КУЛЬТУРІ ТА ЗАКОНОДАВСТВІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

АНДРІЙ ГУРБИК

Київ

В загальному контексті розвитку історичних досліджень, присвячених проблемам української ментальності, важливе місце належить висвітленню народної правової свідомості українського соціуму періоду середньовіччя та раннього нового часу. Розв'язанню цього важливого наукового завдання особливо сприяє значний документальний матеріал, який відклався в ході діяльності так званих “копних” судів – вершини народної правничої творчості, аналогів яким в такій кількості документальних актів, крім земель Великого Князівства Литовського, практично не збереглося в європейських джерелах.

Теоретичну основу громадського народного судочинства складало усне звичаєве право, часто фіксоване документами як “копне”, для якого був характерний дуже високий ступінь систематизації й узгодження основних його теоретичних положень і відпрацьовані століттями механізми вирішення різноманітних конкретних ситуацій повсякденного життя. Однак, незважаючи на значний документальний матеріал з декларованої проблематики, науковці ще недостатньо аналізували останній в контексті еволюції ментальності, та й загалом ще потребує глибшого дослідження не лише свідомісний, а й фактологічний та регіональний аспекти діяльності громадських (копних) судів. Особливо це актуально з огляду на те, що копні суди загалом не були постійно діючою установою, а збиралися за потребою в кожному конкретному випадку. Причому, у свідомості українців подібні судові збори асоціювалися, як правило, із вічем / зібранням на традиційному місці. Для вирішення звичайного кола нескладних питань селяни зазвичай збиралися під відкритим небом на загальновідомих місцях. Традиційні місця копних судів могли існувати як в конкретному селі, так і поза поселеннями. На сусідніх білоруських землях ВКЛ джерела теж зафіксували синхронне з українськими землями побутування тра-

диційних вічових / копних місць. Зокрема, документи згадували “коповища стародавние” та “капища старые” в селах Мінського, “месца звыклые” в селах Слонімського та Берестейського повітів.

Для вирішення складних судових справ, які зачіпали інтереси декількох сусідніх сіл або містечок / міст й навколишніх приміських громад, селяни збиралися на границях громадських земель. Це, як свідчать джерела, теж були загальновідомі всій околиці місця, де традиційно збиралися великі віча-копи. Подібні місця великих віч не можна було переносити, що у народній правосвідомості асоціювалося з непорушністю земельних границь, та з усвідомленням того, що на такій порубіжній копі кожен її учасник зобов'язаний обстоювати інтереси свого села або сім'ї, які залишалися, таким чином, “за спиною” їхнього представника.

Особливо слід відзначити ті документальні джерельні відомості в яких згадувалися випадки, коли на великі спільні віча-копи селяни сходились не лише на границях сільських громад та сусідніх волостей, але й порубіжних повітів та земель ВКЛ. Важливо відзначити, що й жителі тих українських земель, які опинилися по різні боки кордону між Королівством Польським та ВКЛ теж міцно утримували в пам'яті відомості про місця спільних зібрань, і, незважаючи на приналежність до різних держав, активно брали участь в спільних копних судах “на приграничних” землях. У 1546 р. поблизу сіл Глинне і Золочівка згадувалося урочище Лози, на якому “*завсегда со всех сел пограничных, яко з Великого Князства так и с Коруны Польское на тых границах право с обеих сторон дають*”. В цей же період поблизу села Козлівське з польського боку кордону селяни відзначали існування “*Руды Грузское и поведили иж тут в тое долины права дають с обеих сторон, яко з Князства так и Теревольского повету (Королівства Польського – А. Г.), тут завжди на право ся зьеждчаем*”. Тобто населення прорубіжжя активно вирішували правові питання на традиційних місцях незважаючи на кордон. Тут же зустрічаємо відомості не лише про загальні колективні правовідносини сусідів, але й про, власне, “копне” судочинство. Селяни в 1546 р. сповіщали ревізорам: “*дорога, которая идет от села Великого Князства Опарыпсов до села*

Корунного пана воеводича Подольского пана Яна Олексого до Бродов, и менили, в тоє дороги врочищо Беседы и поведили, иж дей се тут сходят завжды на копу село Опарыпеское и з селом Бродским и на права всякие".

Важливо відзначити, що поселяни збирали віча-копи на порубіжжі Королівства Польського і ВКЛ з давніх давен й, можливо, ще до тих часів, коли українські землі перетнув кордон між вказаними державами. А українське населення обстоювало своє право вільно сходитися на копні суди на кордоні, як правило, покликаючись на давню традицію: *"от давних часов и от предков о злодейство и о всякие кривды, яко з сел людских (польских. – А. Г.), так и з сел Великого Князства... права себе даютъ (чинять правосуддя. – А. Г.)".*

Не слід вважати, що українські поселяни, збираючи віча на кордоні Польщі і ВКЛ, цим злісно порушували законодавство чи не виконували якісь положення офіційного права вказаних держав. Очевидно, що всі зазначені правові дії були звичайним явищем не лише для народної правосвідомості, але й для шляхетського провосприйняття у XVI ст.: *"тут права даем межи собою, яко з Великого Князства князи и панове, так с Коруны, людей ставят ку справедливости всякое речи"* (1546 р.). Аналогічною була ситуація і на порубіжних українсько-білоруських землях де в 1586 р. (Берестейський повіт) згадувалося урочище Побийконя, *"где се на копы люди с Короны и Литвы сходити звыкли"*.

Таким чином, згідно народної правосвідомості правомірними вважалися ті віча-копи, які відбувалися на традиційних загальновідомих місцях. У поселеннях такими вважалися майдан в центрі села або поблизу громадської церкви, копище, галявина на краю села і т. п. Поза поселеннями традиційними місцями копних судів були, як правило, границі земель (села, волості, повіту), берег річки чи ставка, урочища, давні могили, лісові галявини, перехрестя доріг і т. п. І лише проведені на таких загальновідомих місцях віча-копи вважалися правомірними. В інших випадках, коли копа збиралася не на традиційному місці, люди відмовлялися виходити на зібрання або ж не визнавали її рішення, заявляючи при цьому *"тут перед тым от стародавних веков николи копа не бывала"* (XVI ст.).

Крім традиційних віч-коп на загальновідомих місцях селяни також вирізняли і т.з. спеціальні копні зібрання, які при потребі збиралися на місці злочину. Метою таких “гарячих коп” було освідчення перед сусідами наслідків та слідів злочину й початок розслідування останнього. Причому вихід сусідів на місце злочину у народній правосвідомості був рівнозначний обов’язку. Отже, правовий принцип, коли сусіди зобов’язані були виходити на місце злочину, застосовувався і щодо цілих сіл – окремих територіальних громад як колективних “юридичних осіб”. Тобто кожна громада виступала колективним суб’єктом правовідносин й зобов’язана була розслідувати всі правопорушення.

Зазначена правова норма була властива ще правосвідомості членів громади-верви періоду Київської Русі і увійшла до Руської Правди. Згідно ст. 20. Короткої редакції Руської Правди (або Короткої Правди (далі – КП)) верв платила віру, коли на її території було вбито огнищанина, а громада не розшукувала або приховувала вбивцю. І лише знайдений вбивця відповідав за злочин самостійно, а громада-верв звільнялася від останньої. Стаття з Поширеної Правди (далі – ПП) в основному повторювала ст. 20 КП про колективну відповідальність верви, якщо вона не знайде конкретного вбивцю “княжего мужа” вбитого на її території. А статті 69 і 70 ПП передбачали відповідальність територіальної громади за викрадення бобрів з її території.

На період XIV–XVI ст. відбулася певна трансформація зазначених правових норм. В даний час, як свідчать документи, вже часто перед повітовою адміністрацією відповідала не громада, а шляхтич, який володів селом. Тому, в міру переходу селянських земель в руки знаті, все частіше за правопорядок і злочини в селі перед сторонніми особами відповідала не громада, а шляхтич-власник землі громади. Останній тому часто виступав і ініціатором початку копних судів. Загалом народні копи, зібрані магнатами, шляхтою або ж представником великокнязівської влади на місцях, жителями околиці вважалися вповні правомірними, хоча й були нововведенням у порівнянні з попередніми часами, коли копу збирав лише потерпілий. Це пояснювалося перш за все зростанням ролі доменіального судочинства у приватних селах магнатів і шляхти. Етапними моментами

останнього були земський привілей 1447 р., Судебник 1468 р. та перший статут ВКЛ 1529 р. А також намаганням великокнязівської адміністрації в статуту епоху максимально контролювати місцеве громадське судочинство, добитися його уніфікації й перетворення в допоміжну ланку повітових судів (городських, підкоморських, земських). То ж у другий і третій Статути 1566 і 1588 рр. вже входять положення, за якими ініціаторами громадського суду могла бути повітова адміністрація. Земковий уряд через возного скликав копу у випадках вбивства невідомої людини та коли розпочате в повітовому (городському, земському, підкоморському) суді розслідування вимагало т. з., “слідчого експерименту” на місці. Одним із способів скликання копи Статути (1566, 1588 рр.) визначали усне оголошення на багатолюдних місцях “*взываючи через возного оголошеньем на торгах при костелах и везде о том давали знать*” (Статут 1566 р. – р. XI, арт. 31; Статут 1588 р. – р. XI, арт. 26). Вказані статутіві артикули значною мірою перегукуються зі ст. 32 і 34 ПП про “заклик” та “заповідь на торгу” Київської Русі. В правовій практиці України XVI ст. зазначені положення Статутів ВКЛ були досить поширеним явищем.

МОГИЛЁВ ОРШАНСКОГО ПОВЕТА ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО XVIII в.: ГОРОДСКИЕ ДОХОДЫ И РАСХОДЫ, ПУТИ ИХ БАЛАНСИРОВАНИЯ

АЛЕКСАНДР ДОВНАР
Минск

Органы городского самоуправления города Могилёва в XVIII в. имели достаточные собственные финансовые ресурсы, которыми они свободно распоряжались при осуществлении своих полномочий. Данные финансовые ресурсы были соразмерны полномочиям органов самоуправления города. Доходная часть бюджета Могилёва формировались за счет местных сборов и налогов, ставки которых устанавливали органы городского самоуправления в соответствии со своими привилегиями, правами

и вольностями. В Могилеве за расходованием средств городского бюджета в XVIII в. отвечали радцы, шафары, действовавшие под руководством войта, бурмистров, и под контролем магистрата и всего посполства. После завершения своих полномочий Радцы, шафары отчитывались на общем собрании магистрата и мещан о расходовании бюджетных средств и передавали оставшиеся средства следующей финансовой администрации.

В пользу города шли следующие доходы:

- от осуществления органами городского самоуправления судебной деятельности: пересуды, вины;

- от аренды муниципальной собственности: мясных и хлебных магазинов (крам, яток), помещении ратуши и т.д.;

- от деятельности муниципальных предприятий и монополий: весовой (“важницы”), воскобойни, мер, мельниц и др.;

- от продаж муниципальной собственности: земли, домов и т.д.;

- сборы за право осуществления в черте города торговой деятельности;

- специальные целевые сборы (которые взимались по двум схемам: сбор необходимой денежной суммы на городские нужды по одной ставке со всех горожан; и сбор необходимой денежной суммы пропорционально имущественному положению жителей города). Данные целевые сборы имели важное значение для покрытия возникающих нужд города в денежных средствах.

У каждого источника городских доходов был свой механизм сбора.

Расходная часть городского бюджета формировалась из расходов на выполнение государственных повинностей, благоустройство городской территории, дорог, мостов, оборонительных сооружений, содержание городской власти и обеспечение ее функционирования, на соблюдение прав и свобод города, “подарки” государственным чиновникам и т.д. Большая часть городского бюджета шла на выплату государственных налогов и выполнение государственных повинностей.

В основном, расходная часть бюджета Могилева не превышала его доходной части. В случае необходимости в денежных средствах городские органы самоуправления брали различного рода кредиты.

В Могилёве на протяжении XVIII в. функционировала эффективная система финансовой отчетности городских органов власти. Схемы сохранения финансовой стабильности города на протяжении XVIII в. были достаточно разнообразными, что позволяло оперативно реагировать за реальными изменениями расходов, которые возникали при осуществлении органами самоуправления города своих полномочий.

**ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ФОНДУ
ZBIÓR DOKUMENTÓW PERGAMINOWYCH
(ГОЛОВНИЙ АРХІВ ДАВНІХ АКТІВ)
ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ МИТНОЇ СПРАВИ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО**

ЛАРИСА ЖЕРЕБЦОВА

Дніпро

Фонд № 1 – *Zbiór dokumentów pergaminowych* – зібрання документів на пергаменті з фондів Головного Архіву давніх актів (Archiwum Główne Akt Dawnych, м. Варшава, Польща) містить 8873¹ одиниці зберігання, які хронологічно охоплюють документи на пергаменті і папері від 1135 до 1939 рр. Фонд містить різноманітні документи, створені у королівській канцелярії, шляхетських судах, міських, сільських і церковних органах влади, а також приватних осіб. Документи написані латиною, польською, руською, німецькою та французькою мовами.

В результаті подокументної евристики описів фонду на данному етапі дослідження були виділені документи написані руською мовою. Більшість опрацьованих документів, що стосуються історії розвитку митної справи на землях Великого князівства Литовського та Польщі (до 1569 р.), доповнюють аналогічні за змістом документи з Литовської Метрики (ЛМ). Умовно виділимо такі групи:

---

¹ За даними Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym. – Warszawa, 2008. S. 37. За даними сайту архіву на 19.06.2019 р. http://agad.gov.pl/?page_id=1599 – 8893 одиниці зберігання.

1) документи, що стосуються збору проїзних мит, зокрема, – мостового (од.зб.1393, 6890, 7715, 8455, 8572). Мостове – внутрішнє мито, яке стягали за проїзд через мости та гаті. Згідно з трьома Литовськими Статутами (відповідно, артикули 21 I ЛС; 25 і 26 II ЛС; 29 III ЛС) утримання мостів покладалось на осіб, у чиїх маєтках вони були облаштовані. Для підтримання мостів дозволяли стягати мостове, яке сплачували за надання приватною особою чи державою реальної послуги. 25 артикулом Другого Литовського Статуту 1566 р. шляхта була звільнена від оплати мита і мостового при провезенні товарів власного виробництва (зерно та лісові товари) через кордон за умови присяги щодо їх походження.

Документи фонду, зокрема дозвіл на побудову мосту віленьському війту, канцлеру ВКЛ Миколаю Радзивілу у його маєтку Богушові у 1510 р. (1393) висвітлюють умови, які впливали на розмір мостового мита: 1) кількість товару (від кожної бочки – 1 грош); 2) кількість коней, які тягнули вози із товарами (від 1 коня – 1 гріш; або від воза з 4 кінями – 2 гроши); 3) різновид худоби, яку переганяли через міст (від великої рогатої худоби – 0,5 гроша, від малої – 0,1 гроша); 4) кількості людей, які переходили через міст пішки – 0,1 гроша; 5) кількості ком'яг, що проходили під мостом – 12 грошей (6890). Як правило, за мостом власнику маєтку дозволялось будувати корчму власним коштом й отримувати в ній зиск за право продажу алкогольних напоїв (8455, 8572).

2) документи, що висвітлюють професійну діяльність земського підскарб'я ВКЛ у 1531–1558 рр. пана Івана Горноста, який отримав свою посаду за вірну службу королеві Боні Сфорці. У фонді ZDP міститься 11 документів (8647, 8648, 8650, 8651, 8652, 8653, 8655, 8656, 8657, 8658), присвячених професійній діяльності пана підскарб'я, а також його заповіт (8668). Ці документи разом із ще 20-ма (пов'язані із пожалуваннями та наданнями пану Горностаю), увійшли до окремого фонду № 334 *Archiwum Potockich z Radzunia* під сигнатурою № 309 *Akta Iwana Ostafiewiczza Hornostaja, wojewody nowogrodzkiego, podskarbiego wielkiego litewskiego, dotyczące spraw skarbowych i innych* у вигляді копій, написаних польською транскрипцією з руської мови.

Документи містять інформацію щодо професійних обов'язків підскарб'я. Це, зокрема, унікальний документ (8647), якого не має у книгах ЛМ, про призначення пана Горностая на посаду підскарб'я у 1531 р., й, відповідно, появу у нього закріплених законодавчо повноважень щодо контролю над митниками та надходженнями з мит. Це також звіти пана підскарб'я з надходжень від митних зборів, ключів, данин та податків (серебщизни); розширення штату скарбу за рахунок надання пану підскарб'ю двох помічників (скарбних писарів) у 1545 р. по причині його поганого самопочуття; тощо.

За часів підскарбства пана Горностая на території ВКЛ у 1536 р. була проведена митна реформа з подачі королеви Бони Сфорци. В результаті реформи влада замінила оренду митних зборів, на управління митами через довірених осіб за встановлену платню. Документи фонду й інші документи ЛМ частково дозволяють оцінити ефективність проведеної реформи, адже після смерті пана Горностая, влада повернулася до системи оренд (кінець 1550-х рр.).

Отже, більшість документів щодо стягнення мостового стосуються білоруських земель ВКЛ й підтверджують в цілому визначену ставку й способи стягнення цього мита на інших землях князівства. Документи щодо діяльності пана Івана Горностая вимагають окремого дослідження, дозволяють встановити коло професійних обов'язків підскарб'я у ВКЛ, а також механізми наповнення великокнязівського скарбу у 1530-х – 1550-х рр. У цілому фонд має великий інформативний потенціал для вивчення митної системи на землях ВКЛ.

ЕПИСКОПАТ ЛЬВІВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ І ВІЙСЬКОВІ КОНФЛІКТИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XV ст.

РОМАН ІВАШКО

Львів

До проблеми участі латинського єпископату Львівської латинської митрополії у військових конфліктах Середньовіччя звертались Леонтій Войтович, Модест Чорний, Януш Куртика,

Кшиштоф Прокоп, Томаш Графф. У цьому дослідженні автор спробував узагальнити повідомлення про участь львівських митрополитів та підлеглих їм єпископів у конфліктах із Тевтонським орденом, гуситами та турками османами напередодні укладення Флорентійської унії.

Саме створення Львівської митрополії латинського обряду було частиною церковної політики польського короля Владислава II Ягайла. Монарху необхідно було показати, що він сам та підвладні йому жителі Корони Польщі та Великого Литовського князівства включно із спірною з Тевтонським орденом Жмуддю сповідують Латинську віру. Тому його протеже, львівський латинський митрополит Ян Жешовський, розпочав евангелізацію язичників Жмуді, щоб насадження віри в регіоні лицарями згаданого ордену було недоцільним. Зрештою, фундація Латинської катедрі в Холмі була здійснена для попередження конфліктів з орденом. Також митрополит Ян отримав інквізиційні повноваження карати єретиків та “схизматиків”. Проте плодами евангелізації скористався митрополит Гнезна Миколай Тромба, що поширив на литовські землі власну церковну юрисдикцію.

Для Апостольської Столиці першочерговим у 20–30-х рр. XV ст. було подолання єретичного руху гуситів, що виник через спалення Яна Гуса згідно із рішенням отців Констанцького собору. Гусити запросили стати їх королем Вітовта Кейстутовича і його підлеглі активно допомагали єретикам. Папи Римські Мартин V та Євгеній IV спробували організувати збір коштів для проведення антигуситського хрестового походу під егідою польського короля Владислава II Ягайла. Відповідні доручення у сприянні цьому отримали львівський митрополит Ян Жешовський та “загадковий” холмський єпископ Анджей. Повідомлення про конкретні кроки реалізації доручень віднайти не вдалося.

Першочерговим завданням для німецького, чеського та угорського короля Сигізмунда I Люксембурзького було отримання реваншу над турками османами за поразку при Нікополі. Територією зіткнення османів, православних та католиків на території Львівської митрополії стало Молдавське господарство. Тут знаходилося Серетське єпископство. Король Сигізмунд створив лицарський орден Дракона для боротьби з невірними та “схиз-

матиками”, та спробував організувати коаліцію європейських монархів. До неї мав би увійти також князь Вітовт Кейстутович, який мав отримати корону і залишити політичну унію з Польською Короною. Про коронацію йшла мова на з’їзді монархів у Луцьку. Його учасником теж був луцький єпископ Анджей з Плонська. При в’їзді на зібрання монархів король Сигізмунд вшанував реліквії, представлені цим єпископом.

Після смерті князя Вітовта Кейстутовича одним з організаторів повстання проти литовського намісника на Поділлі був латинський кам’янецький єпископ Павел з Боянчиц. Він був посередником між ворогуючими князями Великого Литовського князівства Сигізмундом та Свидригайлом на доручення Апостольського Престолу. Єпископ Павел, як і митрополит Ян Жешовський та холмський латинський єпископ Ян Біскупец, брав участь у підписанні мирного договору польських лицарів з лицарями Тевтонського ордену після переломної для Свидригайлових воєн битви при Вількомирі. Згаданий латинський єпископ Луцька Анджей був пограбований мародерами з польського війська, коли прямував виявити свою вірність польському королю Владиславу II Ягайлу з початком Свидригайлових воєн. Проте король відшкодував йому завдані збитки.

Отже, вдалось з’ясувати форми участі латинського єпископу Львівської латинської митрополії у військових конфліктах першої третини XV ст. Це були евангелізація, інквізиційна діяльність, збір коштів на антигуситський хрестовий похід, участь у з’їзді монархів у Луцьку, складання вірності польському королю, організація пропольського повстання на Поділлі, участь у переговорному процесі у Свидригайлових війнах.

**ЭКСПАХАЎЗЫ Ў СІСТЭМЕ ДЗЯРЖАЎНАЙ
МЫТНАЙ СЛУЖБЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА
І РАЗВІЦЦІ ГАНДЛЮ Ў ДРУГОЙ ПАЛАВІНЕ XVIII ст.**

ІРЫНА КІТУРКА

Гродна

У другой палавіне 60-х гг. XVIII ст. у Вялікім Княстве Літоўскім у шэрагу рэформ дзяржаўнага апарату была створана і дзяржаўная мытная служба ВКЛ як самастойная структура, заснаваная па правілах бюракратычнай сістэмы на працы выключна дзяржаўных служачых¹. Уся тэрыторыя дзяржавы была падзелена на акругі – рэпартыцыі, у склад якіх уваходзілі каморы, прыкаморкі, оберстражы і стражы. На чале рэпартыцый стаялі контрарэгістранты, якія ажыццяўлялі агульнае кіраўніцтва сваёй мытнай акругай, неслі персанальную адказнасць за памер і своєчасовасць збору мытных пошлін. Каморы ўзначальвалі суперінтэнданты, у непасрэдным падпарадкаванні якіх знаходзіліся мытныя служачыя (афіцыялісты) ніжэйшага рангу – пісары, оберстражнікі і стражнікі.

Агульнае кіраўніцтва дзяржаўнай мытнай службай ВКЛ ажыццяўляла Эканамічная Рада літоўскага скарбу ці Скарбавая камісія ВКЛ – спецыяльны дзяржаўны орган па кіраўніцтву эканомікай і фінансамі, створаны ў адпаведнасці з рашэннем канвакацыйнага сейма 1764 г.². Галоўнай мэтай рэарганізацыі мытнай сістэмы ВКЛ у другой палавіне XVIII ст. было максімальна поўнае абкладанне тавараў зборамі на карысць дзяржавы і прадухіленне любых спроб пазбегнуць уплаты дзяржаўнай мытнай пошліны. У адпаведнасці з гэтым Скарбавая камісія вызначала сістэму і размяшчэнне мытных пунктаў на тэрыторыі ВКЛ, рэгулявала іх колькасць, праводзіла мытную кадравую палітыку.

Праведзенае даследаванне дазваляе сцвярджаць, што змены ў функцыянаванні мытнай службы ВКЛ у акрэслены час залежалі як ад знешніх фактараў, у першую чаргу, ад геапалітычнай

---

¹ Китурко, И. Скарбовая комиссия ВКЛ и реорганизация таможенной службы в 1765–1772 гг. // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск, 2014. Вып. 29. С. 139.

² Volumina legum. Petersburg: Nakładem drukarni Jozafata Ohryzki, 1860. T. VII. S. 76.

сітуацыі і канфігурацыі мяжы ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай, так і ад унутраных, звязаных са зменамі ў сістэме падаткаабкладання ў ВКЛ³.

Важным у развіцці дзяржаўнай мытнай службы ВКЛ стаў 1788 г., калі ў адпаведнасці з рашэннем Скарбавай камісіі ад 29 красавіка 1788 г. было абвешчана аб стварэнні ў гарадах Вільня, Гродна, Коўна, Мінск, Брэст, Слонім, Пінск, Мазыр, Нясвіж і Навагрудак адмысловых мытных дамоў, якія атрымалі назву “экспакхаўзы” (expackchauz). Гэта былі спецыяльныя будынкі на каморах або прыкаморках для *часовага складзіравання і захоўвання замежных тавараў*, прывезеных на тэрыторыю ВКЛ для продажу, з мэтай іх верыфікацыі ці ацэнкі для спагнання мытнай пошліны⁴. Экспакхаўзы павінны былі мець добры ўезд і дзядзінец, вазоўні і свіраны, “надзейную ахову ад пажараў, злодзеяў і іншых непрыемнасцей”⁵. Утрымлівацца такія дамы павінны былі за кошт скарбавых выдаткаў.

Для функцыяніравання экспакхаўзаў Скарбавая камісія ВКЛ паставіла правесці наступныя арганізацыйныя змены. Віленскаму прыкаморку надаваўся статус каморы, а ў Мінску і Коўне, дзе не было ніякіх мытных пунктаў, загадвалася стварыць каморы. Узначаліць вышэйпералічаныя каморы павінны былі экзактары⁶ гэтых гарадоў. У Нясвіжы і Слуцку неабходна было заснаваць прыкаморкі і адпаведны ўрад для іх функцыянавання; для Брэсцкай каморы, а таксама для Гродзенскага, Слонімскага, Пінскага і Мазырскага прыкаморкаў дадаваліся функцыі экспакхаўзаў⁷. Відавочна, што для арганізацыі гэтай новай мытнай працэдуры былі выбраны гарады ВКЛ, у якіх ажыццяўляўся найбольш значны па аб’ёму гандаль замежнымі таварамі.

---

³ Китурко, И. Ф. Государственная таможенная служба ВКЛ во второй половине XVIII в.: создание и основные этапы реорганизации // Історія торгівлі, податків та мита. Тези доповідей. Київ, 2018. С. 45.

⁴ Lietuvos Vastybes Istorijos Archyvas (LVIA) – Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. F. 11. Скарбавая камісія ВКЛ (1509–1797 гг.). Ар. 1. Bib. 238. Пратакол Мытнага дэпартаменту (1786–1788 гг.). А. 111 адв.–113 адв.

⁵ LVIA. F. 11. Ар. 1. Bib. 238. А. 112 адв.

⁶ Экзактар (ад лацінскага *exactor* – зборшчык падаткаў, мытнік, каралеўскі ўраднік) – дзяржаўны служачы ў ВКЛ, які ўзначальваў падаткавую акругу – экзакцыю.

⁷ LVIA. F. 11. Ар. 1. Bib. 238. А. 111 адв.–112.

Кожны купец, які накіроўваўся у адзін з вышэйпералічаных гарадоў з імпортным таварам, меў права распакоўваць яго толькі на экспакхаўзе пад пагрозай канфіскацыі. У выпадку, калі купец прайшоў мытны дагляд і заплаціў пошліну на пагранічнай каморы, то ён нічога не плаціў на каморы часовага складзіравання і захоўвання, а толькі праходзіў працэдуру верыфікацыі тавара на падставе квіта пагранічнай каморы. Пры гэтым кожны тавар, які супадаў з запісам у квіце, пазначаўся мытным афіцыялістам у розны спосаб (*пламбаванне, штампаванне, апячатванне*) такім чынам, каб найменш яго пашкодзіць. Толькі пасля гэтай працэдуры купец мог перавозіць свой тавар дадому і прадаваць яго. Калі нават праз час у яго краме знаходзілі непазначаны тавар, то ён падлягаў канфіскацыі.

Мясцовым гандлярам з добрай рэпутацыяй Скарбавая камісія ВКЛ дазваляла выдаваць спецыяльны дакумент (*gemis*), згодна з якім купец не аплочваў пошліну на пагранічнай каморы, а толькі праходзіў працэдуру пламбавання пакункаў з таварамі і накіроўваўся для праходжання мытнага дагляду і аплаты пошліны на камору-эспакхаўз. Разам з тым інтэндант пагранічнай каморы павінен быў праз ганцоў або праз пошту паведаміць камору-эспакхаўз, што купец з такім правам прайшоў праз мяжу, і прадставіць спецыфікацыю яго тавараў. У такім выпадку гандляр меў як мінімум дзве перавагі: па-першае, распакоўваць тавары ён абавязаны быў толькі адзін раз у тым горадзе, дзе жыў сам; па-другое, мог захоўваць за невялікую плату свой тавар на каморы да пэўнага неабходнага яму часу і тады прайсці мытны дагляд і аплаціць пошліну⁸.

З 1788 г. у штаце некаторых пагранічных камор і ўсіх камор-эспакхаўзаў з'явілася новая адзінка – *пакмайстар*, у функцыі якога ўваходзіла распакаванне і пакаванне тавара на мытнях без нанясення яму пашкоджанняў. У пакмайстраў была дастаткова высокі памер жалавання. Так, калі ў 1793 г. пісары на каморах у сярэднім атрымлівалі 600 поль. зл. у год, а на прыкаморках

---

⁸ Gordziejew, J. Materiały źródłowe do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Cz. 2: Z Zagadnień skrsbowości w dobie stanisławowskiej // Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie. 2004. S. 151.

і стражах яшчэ менш, то пакмайстары – 1 000 поль. зл.⁹, што амаль адпавядала аплаце працы інтэндантаў камор.

Вызначэнне спецыяльных дамоў для размяшчэння экспакхаўзаў аказалася не такім простым: неабходна было не проста падабраць існуючыя ў горадзе будынкі, якія маглі б адпавядаць патрабаванням часовага складзіравання і захоўвання тавараў – з добрым заездам і дзядзінцам, вазоўнямі і свіранамі, але і дамовіцца з іх уладальнікамі адносна арэнды.

Першымі адрапартавалі ў Скарбавую камісію ВКЛ аб га-тоўнасці экспакхаўзаў да працы гарады Гродна і Мінск. 11 лістапада 1788 г. суперінтэндант Літоўскай рэпартыцыі дакладваў, што “ў горадзе Яго Каралеўскай Мосьці Гродна” ўкамплектаваны скарбавы дом для выканання функцый эўспакхаўза, гадавая арэнда і ўтрыманне якога будзе каштаваць 1 200 поль. зл.¹⁰. А 8 лістапада 1788 г. Скарбавая камісія атрымала рапарт ад пана Комара, экзактара чопавага ў Мінску, што ў горадзе вызначаны дом “у кавярні пад назвай Біскуп” пад размяшчэнне экспакхаўза з гадавой аплатай арэнды 700 поль. зл. уласнікам – яўрэям Мовша Яловічу і Мендалю¹¹.

Пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай і ўсталявання трывалай палітычнай і фінансавай нестабільнасці экспакхаўзы пачалі аддавацца ў арэнду¹².

Стварэнне камор часовага складзіравання і захоўвання, дзе адбывалася абавязковая верыфікацыя і пазначэнне скарбавымі штампамі замежных тавараў, разам з увядзеннем забароны на продаж рэчаў, якія не мелі такіх адмысловых знакаў, безумоўна, стала новым этапам у развіцці мытнай сістэмы ВКЛ. Функцыя экспакхаўзаў не была рэалізавана ў ВКЛ ў поўнай меры у сувязі з падзеламі Рэчы Паспалітай. Але ідэя стварэння на мытнях месцаў для часовага складзіравання і захоўвання тавараў і мажлівасць праходзіць на іх працэдуру мытнага дагляду і аплочваць пошліну, якая ўзнікла ў апошняй чвэрці XVIII ст., даказала сваю жыццяздольнасць і стала неад’емнай часткай сусветнай мытнай сістэмы на сучасным этапе.

⁹ LVIA. F. 11. Ap. 1. Bib. 943. Рахункі Літоўскай правінцыі (1793–1794). А. 6 адв.–11.

¹⁰ LVIA. F. 11. Ap. 1. Bib. 239. Пратаколы Мытнага дэпартамента (1788–1790). А. 42.

¹¹ Тамсама. А. 45.

¹² LVIA. F. 11. Ap. 1. Bib. 131. Пратаколы Скарбавага дэпартамента 1795. А. 3 адв.

БИТВА ПРИ ОРЫНИНЕ В 1618 ГОДУ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ МОЛДАВСКОГО ГОСУДАРСТВА

ВАЛЕНТИН КОНСТАНТИНОВ

Кишинев

Относительно орынинского противостояния 1618 г. с самого начала было высказано очень много. Еще тогда, в 1618 г., в Речи Посполитой разгорелся огромный скандал по поводу весьма позорного поведения польской армии в преддверии, во время и после указанного события. Собственно скандал разгорелся тогда, когда между королем и определенной частью польской шляхты были большие противоречия, а главные посты в государстве были отданы личностям, которые не пользовались большой популярностью среди польской элиты. Этот скандал также был очень выгоден политическим противникам политики Сигизмунда III Вазы. В тоже время те, кто были вовлечены в этот скандал, должны были как-то оправдываться и искать пути выхода с создавшегося положения. Напомним, что тогда, имея точную информацию относительно намерений крымских татар, польская и татарская армия стояли некоторое время лицом к лицу. После татары напали на несколько отрядов польской армии, которые отказались присоединиться к обозу коронного гетмана Станислава Жолкевского. Ночью татары ускользнули от преследования и подвергли пограничные земли Речи Посполитой ожесточенному ограблению. Вся вина тогда легла на самого С. Жолкевского, который к тому времени потерял весь авторитет, заслуженный за все годы службы в Речи Посполитой.

В свою очередь, как ни странно, орынинский инцидент послужил поводом для больших изменений в Молдавском княжестве. В нем, начиная с середины 1616 г., правил Раду Михня, представитель династии Басарабов из Валахии. До этого он был именно правителем Валахии, а его назначение на молдавский престол было сделано с целью наладить хорошие отношения между Речью Посполитой и Османской Империей. Однако, в 1617 г. польские и турецкие армии первый раз за всю историю межгосударственных отношений были в шаге от крупномасштабных

боевых действий, а в 1618 г. случился Орынинский инцидент. Поэтому не случайно, что у польской элиты, прежде всего у С. Жолкевского, сложилось не самое хорошее впечатление о Раду Михни. Поскольку тогда иностранной политикой занимался С. Жолкевский, именно Раду Михня попал под гнев коронного гетмана. В результате его усилий он был смещен с господарского престола в начале 1619 г. На смену ему последовал Гашпар Грациани. Именно его через полтора года, осенью 1620, спасал С. Жолкевский в надежде на успех, который возвратил бы его былую славу. Но кампания закончилась полным крахом после Цецорской битвы 1620 г. и стала прологом Хотинской битвы 1621 г.

НАПЛИВ ШЛЯХТИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНУ (1618–1648 рр.)

ПЕТРО КУЛАКОВСЬКИЙ

Острог

Наприкінці 1618 р. було укладене Деулінське перемир'я, яким завершувався черговий етап воєнного протистояння між Річчю Посполитою і Московською державою. Його наслідком стало повернення до складу Польсько-Литовської держави Смоленщини й частини Сіверщини. Смоленщина й Стародубська Сіверщина увійшли до складу Великого князівства Литовського, а Чернігово-Сіверщина рішенням вального сейму передавалася в особисту адміністрацію королеви Владислава Вази – активного учасника останніх років війни з Московською державою. Чернігово-Сіверщина зазнала більших демографічних втрат, ніж сусідні Стародубська Сіверщина та Смоленщина, які були об'єднані в Смоленське воєводство. Особливо процес знелоднення торкнувся привілейованої верстви. Якщо у Смоленському воєводстві залишилося значне число московських бояр і дітей боярських, що присягнули на вірність Владиславу як московському цареві, то на Чернігово-Сіверщині їх представників було небагато, а протягом перших років після Деуліна залишилися

буквально одиниці. Об'єктивно перед Владиславом Вазою і його управлінським апаратом в регіоні постало питання залучення сюди людських ресурсів. Щодо шляхетського стану існувала вимога – участі в московських походах і виконання обов'язків оборони регіону, обумовленої ленним правом.

Тридцятилітня історія формування місцевої шляхетської корпорації дозволяє зробити попередній висновок про участь у цьому процесі в основному шляхти з трьох регіонів тодішньої Речі Посполитої: Корони, українських воєводств (Волинського, Брацлавського і Київського) та Великого князівства Литовського. Шляхта Князівства брала активну участь у мілітарних акціях перших двох десятиліть XVII ст. і тому мала всі законні підстави претендувати на отримання ленних наділів на Чернігово-Сіверщини. Природно-географічні умови регіону були значною мірою подібні до білоруського Полісся, що спрощувало процес адаптації шляхти Князівства на нових територіях. До цього слід додати ще один істотний аргумент, який впродовж певного часу створював додатковою мотивацію для литовсько-білоруської шляхти в її намірах перебратися в околиці Чернігова і Новгород-Сіверського. У перші роки після Деуліна політична еліта Великого князівства Литовська мала плани щодо включення не лише Смоленщини й Стародубської Сіверщини до складу Князівства, а й Чернігово-Сіверщини. Власне саме це визначило вищу динаміку напливу литовсько-білоруської шляхти до регіону на початку 1620-х рр.

У процесі прибуття шляхти на територію Чернігово-Сіверщини слід виділити два етапи. Перший розпочався після вже згаданого Деулінського перемир'я; другий – став наслідком переможного для Речі Посполитої завершення Смоленської війни (1632–1634 рр.). Кількісне співвідношення вже визначених трьох регіонів Речі Посполитої у міграційних потоках під час цих етапів відрізняється. Якщо під час першого виразно домінувала якраз шляхта з Великого князівства Литовського, то у другому – потік литовсько-білоруської шляхти “змілів”; натомість істотно зросла частка Корони і особливо її українських воєводств, насамперед Волині. Це пояснюється не лише зникненням перспективи приєднання Чернігово-Сіверщини до Князівства. Значно

більшу роль відіграв факт збільшення числа ротмістрів з Корони й українських воєводств, що взяли активну участь у Смоленській війні. Саме ротмістри й заслужені жовніри зі складу їх хоругов отримали від Владислава IV значний відсоток земельних надань у регіоні.

Відтак всю литовсько-білоруську шляхту, що прибула на Чернігово-Сіверщину, можна поділити на чотири страти. Критерієм поділу виступає роль, яку відігравав прибулець на новій території.

Першу страту складає економічна еліта Чернігівського воєводства. Її представники вийшли, як правило, з числа ротмістрів, що відзначилися під час річпосполитсько-московських протистоянь.

Серед крупних землеволодільців (ленне право передбачало володіння, а не власність) литовсько-білоруського походження варто виділити Самуїла Паца, що отримав на Чернігово-Сіверщині бл. 400 волок землі, тоді як середня величина ленного надання складала декілька десятків волок. Маєток С. Паца охоплював верхів'я трьох річок – Остра, Удаю і Ромна. Центром цього маєткового комплексу став Івангород, що мав замкове укріплення. Втім основні земельні володіння Паців знаходилися в поліській частині регіону – на берегах р. Снов. Тут сформувалася одна з найбільших волостей Чернігівського воєводства – Седнівська. Розташування волості (утруднене Десною для міграційних потоків з українських воєводств й відкрите для аналогічних потоків з Білорусі) сприяло її заселенню вихідцями з Великого князівства Литовського і, в першу чергу, з володінь самих Паців. Центр цієї волості – Седнів, на переломі 1630–1640-х рр. мав статус містечка; тоді ж, правдоподібно, тут виникли і ремісничі цехи.

Шанси увійти до економічної еліти Чернігівського воєводства мали до середини 1630-х рр. і представники відомого литовського роду Тризн. Для цього у них були вагомні підстави. Сам шляхетський рід свого часу родинним осідком мав Брянськ на Сіверщині й лише після захоплення міста московськими військами емігрував у Новгородське воєводство. Крім цього, чимало представників роду взяли участь у московських експедиціях початку XVII ст. Сіверське походження Тризн зумовило їх особ-

ливий статус на Сіверщині. Зокрема, їм були повернуті маєтності, якими колись володіли Тризни. Відтак, якщо абсолютна більшість маєтностей в регіоні надавалася на ленному праві, то Тризнам землі “поверталися” на діничному праві. Основний масив цих земель зосереджувався у Стародубському повіті Смоленського воєводства. Однак деякі населенні пункти локалізувалися в Новгород-Сіверському повіті. Так, поселення/городища Батурині і Красне належали стародубському старості Павлові Тризни. 1631 року староста поступився цими маєтностями парнавському воєводі Петрові Тризни. Він володів населеними пунктами Полонка, Занки й Андрієвичі у Волковиському повіті. Наступного року воєвода помер і його маєтності успадкував син – бобруйський староста Петро-Казимир. Той мав певний військовий досвід – брав участь у Хотинській війні 1621 р. Батуринська околиця мала відповідні ресурси, що дозволяли Петрові-Казимиру увійти до грона найкрупніших землеволодільців регіону. Втім з невідомих причин бобруйський староста відповідного бажання не проявив і в березні 1635 р. здійснив трансакцію Батурина й Красного коронному підканцлерові Єжи Оссолінському. При цьому правовий статус маєтностей змінився: з діничних вони стали ленними.

Так само шанс закріпитися серед землеволодільців Чернігово-Сіверщини мав і представник князівського роду Полубінських – парнавський воєвода Костянтин, син лідського підкоморія Олександра й Анни Алеманівни. У січні 1634 р. в таборі над Дніпром король Владислав Ваза надав К. Полубінському ленним правом два поселення у Новгород-Сіверському повіті – Баклан і Курів. Однак у березні наступного року парнавський воєвода відчужив ці маєтності речницькому гродському судді Олександрові Биковському.

Другу страту представляють земські урядники Чернігово-Сіверщини, а згодом Чернігівського воєводства. Їх в цілому нараховувалося близько десятка, але ми зупинимося на характеристиці трьох.

У 1623 р. чернігівським і новгород-сіверським підкоморієм став виходець з Троцького воєводства Еразм Ставінський. У цьому воєводстві він займав уряд конюшого. Е. Ставінський був

особою, заслуженою у військовій справі. 1609 року він зафіксований як королівський ротмістр, а протягом 1600–1611 рр. – як учасник воєнних операцій, в т. ч. московських походів. Під час одного з них потрапив до московського полону, який відбув у Нижньому Новгороді з 1612 до 1619 р. Особою, що рекомендувала й лобювала Еразма на уряд підкоморія, став сам королевич Владислав Ваза. Не без його підтримки Е. Стравінський, ще не будучи підкоморієм, отримав на Чернігово-Сіверщині сім населених пунктів і половину великого лісового масиву. Однак, судячи з наступних правових дій, укорінюватися в регіоні планів не мав і всі свої майнові набутки до 1625 р. передав родичам. Одружений з Раїною Дмитрівною Шостовською, у шлюбі мав три доньки – Кристину, Гелену й Яну. Окремі з маєтностей (Жадів над Слотом) Еразм відчужив синам свого двоюрідного брата Адама – Бартоломієві та Базилієві. Однак їх присутність в регіоні мала тимчасовий характер; надалі у місцевій шляхетській корпорації вони не фігурують.

З Великим князівством Литовським був зв'язаний і наступний підкоморій (до березня 1635 р. обох повітів, а протягом березня–листопада цього ж року лише Новгород-Сіверського) Даджибог Керло. Його не можна назвати вихідцем із Князівства – 1623 р. він як заслужений перед Річчю Посполитою іноземець отримав потвердження індигенату – польського шляхетства. Однак і за місцем проживання і за родинними зв'язками (дружина – Кристина Воловичівна) він був, поза всіляким сумнівом, ближче до литовської шляхетської корпорації. Даджибог взяв активну участь у воєнних експедиціях 1600–1618 рр., був одним з найближчих слуг королевича Владислава Вазы, дослужившись до посади генерального економа його двору. На території Чернігово-Сіверщини володів лише одним поселенням – село Сенявиним. Підкоморій і його родина мали більш міцні позиції на Стародубській Сіверщині. Тут його син Габріель зафіксований як почепський державця і стародубський маршалок.

З Великого князівства Литовського походив Стефан Огницький, теж активний учасник московських експедицій протягом 1609–1618 рр. Саме за мілітарні заслуги у 1616 р. на прохання литовського гетьмана Яна-Кароля Ходкевича Стефан отримав

нобілітацію. Гетьман, як відомо, помер від поранень невдовзі після Хотинської битви, тому подальшою долею С. Огницького опікувався королевич Владислав. Стефан, крім заслуг на театрах бойових дій, мав ще й юридичні й діловодні знання. Саме це стало підставою для його призначення в березні 1623 р. на уряд новгород-сіверського земського підсудка. У червні 1628 р. Стефан став новгород-сіверським земським суддею і залишався ним до лютого 1637 р. На території Чернігово-Сіверщини володів двома населеними пунктами – Ленковим і Єсманню.

Третю страту формували представники рядової шляхти, що за військові заслуги отримували від одного до декількох населених пунктів в регіоні. Особливо численно тут була представлена родина Гарабурд, родове гніздо якої знаходилося у Полоцькій землі. Більшість з них свою військову кар'єру (принаймні, частково) пов'язали з хоругвою вищезгаданого С. Паца.

Достеменно невідомо, чи саме в цій хоругві під час московської кампанії служив Марко Васильович Гарабурда, що у 1624 р. отримав поселення Борщів, поблизу Новгорода-Сіверського. Натомість джерельно підтверджено, що два його сини – Ян і Габріель, відбували службу саме в хоругві С. Паца. За плечима Яна була багата військова кар'єра. Участь в кількарічній облозі Смоленська (1609–1611 рр.), московській експедиції королевича Владислава, одній з кампаній в Лівонії – ось неповний послужний список цього сина Марка. Він встиг послужити не лише в хоругві С. Паца, але й хоругві смоленського воеводи Олександра Корвіна-Гонсевського. Під час взяття московськими війська взимку 1632 р. Новгорода-Сіверського Ян потрапив до полону. Повернувся додому у 1634 р. й ще з десятків років фіксується на Чернігово-Сіверщині. Володів рядом населених пунктів (Дешковичі, Лукине, Борщів (по батькові)), щодо яких здійснював або намагався здійснити трансакції. Його дружиною була Софі Мілядовська. Інший син Марка – Габріель також воював під керівництвом С. Паца. Землеволодільцем на Чернігово-Сіверщині став після того, як у 1629 р. брат Ян поступився йому селищем Лукине. Жив і, правдоподібно, відбував службу у Новгороді-Сіверському. Так само, як і брат, після взяття москов-

ськими військами міста потрапив в ув'язнення, яке мав відбутися у Рильську. Подальша його доля нам невідома.

До шляхетської корпорації регіону увійшли також і Олександр та Ольбрихт Яновичі Гарабурди. Олександр названий жовніром хоругви смоленського каштеляна Бальтазара Стравінського. У 1629 р. був учасником інфлянтської кампанії. Того ж року разом з братом Ольбрихтом отримав внаслідок поступки Яна Марковича Гарабурди поселення Дешковичі й Городище у Чернігівській Сіверщині. Також з братом після взяття московськими військами Новгорода-Сіверського потрапив до московського полону. 1636 р. Олександр здійснив трансакцію щодо своїх частин у Дешковичах і Городищі на користь Яна Кунинського і Еви Стравінської. Ольбрихт, крім служби в хоругві Б. Стравінського, зафіксований також як товариш хоругви С. Паца. Він уклав вдалий шлюб – з Геленою Стравінською, наслідком якого стала поступка О. Гарабурді з боку Е. Стравінського сіл Чаусів і Вігельм та цілого ряду запустілих селищ на Чернігово-Сіверщині. У всьому іншому його доля була подібна до братової (полон, трансакція маєностей Я. Кунинському й Е. Стравінській).

Невідомо з якої лінії Гарабурд походив Адам. Учасник московської експедиції, 1620 року отримав ленним правом селище Ргощ, неподалік Чернігова.

Нарешті, четверта страта складалася з орендарів, ланових козаків, дрібних власників (млин, хутір), клієнтів місцевих магнатських родин (останні могли бути орендарями, служити в придворних почтах чи входити до складу різних канцелярій своїх патронів). Ця категорія шляхти найбільш “невловима” для дослідника, але якусь її частину можна вирахувати. Наведемо декілька прикладів.

З Волковиського повіту походили Бергелевичі гербу “Белти”. За пописом шляхти Великого князівства Литовського 1621 р., викликаним посполитим рушенням у зв'язку з Хотинською війною, пані Бергелева виставила сина “по-козацьки” на коні. Правдоподібно, цим її сином був Валентій. У грудні 1633 р. як товариш ланової козацької хоругви він отримав 12 волок на пустошах Велика і Мала Весь, під Черніговом. Ланові козаки

підпорядковувалися старості й зобов'язані були обороняти Чернігівський замок. Слід думати, що Валентій мав сина Яна. Він щонайпізніше у 1667 р. став чернігівським городничим. Тоді ж Ян виступає як активний учасник сеймика Чернігівського воєводства, який засідав у Володимирі на Волині. Чернігівський городничий орендував у Володимирського владництва село Ворона.

Проникала литовська шляхта і в міське поспільство Чернігово-Сіверщини. У листопаді 1649 р. гетьман Богдан Хмельницький затвердив обрання міською громадою Чернігова війтом, дозорцею міста й волості Івана (Яна) Скиндера. Відомо, що на той час він мав у власності Кувичицький млин. Скиндерів гербів “Шренява” і “Равич” знаходимо у різних регіонах Великого князівства Литовського – Лідський повіт Віленського воєводства, Троцьке воєводство, Жмудське князівство). З них попис шляхти 1621 р. фіксує Яна і Петра Скиндерів, власників Хорошковщини у Волковиському повіті, та Станіслава Скиндера, орендаря Лопенників у тому ж повіті.

Правдоподібно зі Жмуді походив Самуїл Володкович. Заслужений під час московської експедиції (1616–1618 рр.) вояк, у 1624 р. отримав ленним правом 20 волок на берегах р. Дівиця, де заснував однойменне містечко. З невідомих причин у 1627 р. він відчужив Дівицькі ґрунти Станіславу Пянчинському, в майбутньому чернігівському земському підсудкові й судді. Натомість, С. Володковичу дісталася від Олександра Липського частина поселення Некрасове у Новгород-Сіверському повіті. Заміна була явно нерівноцінною – Дівиця розташовувалася в найбільш економічно продуктивній частині Чернігово-Сіверщини, чого аж ніяк не можна сказати про Некрасове. Мабуть, тому Самуїл знайшов можливість залишитися неподалік Дівиці. Наприкінці того ж року він названий серед шляхтичів, що увійшли до хоругви ланової оборони, осадженої в околицях Ніжина. За цим привілеєм С. Володкович отримав 8 волок у Дівицьких і Лосиноголовських землях. Джерела опосередковано свідчать, що Самуїл виконував функції осадчого у Дівицькому ключі Адама Кисіля, зокрема неподалік Дівиці осадив фільварок над р. Південка.

Отже, у формуванні шляхетської корпорації Чернігівського воєводства важливу роль відіграли прибульці з Великого князів-

ства Литовського. Вони, особливо в період від 1619 до 1632 р., взяли активну участь у творенні різних прошарків місцевого нобілітету. З їх середовища вийшли представники магнатської верстви, земські урядники, рядові землеволодільці, різноманітні категорії залежної шляхти. Їх прибуття на Чернігово-Сіверщину відображало масштабні міграційні процеси, що мали місце в історії цього регіону в першій половині XVII ст.

ЧИ БУВ ПОХІД РОМАНА МСТИСЛАВОВИЧА ПРОТИ ЛИТОВЦІВ У КІНЦІ XII СТОЛІТТЯ?

ВІТАЛІЙ НАГІРНИЙ

Краків

Надзвичайна лаконічність збережених джерел не дозволяє достовірно відтворити характер перших контактів волинських князівств із Литвою. Більшість істориків хронологічно відносять їх до першої третини XIII ст. Однак, в сучасній українській історіографії зустрічаємо також спроби датувати перші контакти волинських правителів із литовцями більш раннім часом. Так, на думку Олександра Головка володимирський князь Роман Мстиславович вже в 1197 р. або в 1198 р. міг здійснити похід проти литовських племен. Припущення дослідника базується на даних «Київського літопису» про успішний похід Романа проти ятвягів у 1196 р.¹ та інформації XVI-вічної «Хроніки» Мацея Стрийковського, де йдеться про підкорення Романом не тільки ятвягів, але і литовських племен². На думку історика, у кінці XII ст. володимирський князь організував два походи – проти ятвягів взимку 1196/1197 р. і проти литовців в 1197 р. або в 1198 р.³

¹ Ипатьевская летопись // Полное Собрание Русских Летописей. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2. Стб. 682–683.

² Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi, przedmowa M. Malinowski. Warszawa, 1846. Т. 1. S. 211.

³ Головка О. Б. Князь Роман Мстиславович та його доба. Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. Київ, 2001. С. 63; Його ж. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша полона XIII ст.) // Україна в Центральній-Східній Європі. Київ, 2002. Вип. 2. С. 69.

Припущення О. Головка про ймовірний похід Романа Мстиславовича проти литовців в кінці XII ст. цікаве, однак, треба відмітити, що сучасний стан джерел не дозволяє підтвердити його. Справді, в «Хроніці» М. Стрийковського є згадка про підпорядкування частини литовських племен Романові⁴. Однак, ця інформація дуже неконкретна і варто погодитися з думкою Олександра Рогова, котрий вважав, що польський автор написав про війну володимирського князя із литовцями, швидше за все, під впливом пізніших народних переказів про цього князя⁵. В розпорядженні істориків є також «Слово о полку Ігоревім» де «Литва» названа серед племен, котрі визнали зверхність володимирського князя⁶. Але, це повідомлення також досить загальне. «Слово» – це передусім художній твір для якого характерні поважні відступи від історичних фактів або їх довільне трактування. Більше того, в історичній літературі вже неодноразово зверталася увага на можливе пізнє походження цього твору або навіть на фальшування пам'ятки⁷. Тому, доки залишається дискусія щодо достовірності цього джерела, то до його інформації необхідно відноситися дуже обережно. Ще одним аргументом проти «литовського» походу Романа Мстиславовича є повне мовчання про нього «Київського літопису», основного джерела для вивчення подій кінця XII ст. у Південній Русі. Водночас, про похід князя проти ятвягів взимку 1196 р. літописцеві було відомо. Видається малоімовірним, щоб руський книжник знав про похід Романа проти ятвягів, але випустив з поля зору його похід проти литовців, якщо б останній насправді мав місце. Необхідно також відмітити, що і вступна частина «Галицько-

---

⁴ *Strykowski M.* Kronika polska. T. 1. S. 211.

⁵ *Рогов А. И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его Хроника). – Москва, 1966. С. 99. Пор. з пізнішими переказами про Романа: *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. Москва, 1963. С. 152; *Котляр Н. Ф.* Роман Мстиславович и Романовичи в исторической и поэтической памяти // Восточная Европа в древности и средневековье. Москва, 2001. С. 103.

⁶ Слово о полку Игореве, Игоря, сына Святослава, внука Ольгова // Режим доступу: http://litopys.org.ua/slovo67/sl01_1.htm

⁷ Див.: *Hodana T.* Najnowsze spory o autentyczność „Słowa o wyprawie Igora” // Przegląd Rusycystyczny. 2011. № 3. S. 5–32.

Волинського літопису», в якій вміщена похвала князю Романові, нічого не говорить про його можливі походи проти Литви⁸.

Виходячи з представлених вище роздумів вважаю, що немає поважних підстав говорити про військові акції Романа проти литовців в останніх роках XII ст. Таким чином, початок перших контактів волинських князів із Литвою необхідно датувати не швидше як початком XIII ст.

ПРИВАТНЕ ЖИТЛО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – ПОЧАТКУ XV ст. З АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

ІГОР СТАРЕНЬКИЙ, ЄВГЕНІЙ ЛЕВІНЗОН
Кам'янець-Подільський

В археологічному сезоні 2018 року Кам'янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України (керівник – к. і. н. П. О. Нечитайло) проводилися археологічні дослідження на ділянці, відведеній під відбудову втраченої історичної забудови по вулиці Татарській, 17/1. Поряд з численними археологічними об'єктами XV–XVIII ст. вдалося виявити житло, яке можна датувати в межах другої половини XIII – початку XV ст. Ще одне житло цього періоду досліджено в Кам'янці-Подільському 2017 року по вулиці П'ятницькій, 12, однак воно принципово відмінної конструкції.

Житло знаходилося в північній частині досліджуваної ділянки і було дещо заглиблене в материкову породу. Окрім того в ньому була яма-холодня, яка досягала глибини 4 м від сучасної денної поверхні. Виявлена житлова споруда мала прямокутну форму та була орієнтована стінами по сторонах світу. Оскільки частина житла заходила під сараї, а ще частина була по-

---

⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 715–717; Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / wyd., wstępem i przyp. opatr. D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Juriewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł. Kraków–Warszawa, 2017. S. 1–5.

шкоджена ранньомодерними кам'яними фундаментами, розміри його вдалося встановити приблизно – 4–5×6–7 м. Поряд з виявленими у сезоні 2017 року житлом по вулиці П'ятницькій, 12, яке споруджене з глиняних вальок, досліджене нами мало принципово іншу конструкцію – каркасно-стовпову. Основу споруди встановили вертикально вкопані стовпи діаметром до 30 см. По зовнішній стороні вони були обшиті дошками, на які вже намащувалася глина. Вхід до житла знаходився у південно-східному куті.

При дослідженні з'ясовано, що культурний шар насичений знахідками (в основному фрагменти керамічних виробів), які дають змогу встановити, що споруда функціонувала в межах другої половини XIII – початку XV ст. Кераміку умовно можна розподілити на 3 чотири хронологічні групи. До першої (друга половина XIII – перша половина XIV ст.) відноситься посуд, профілі вінець якого наслідують давньоруські горщики кінця XII – середини XIII ст., а також золотоординські імпорти, зокрема посуд на кільцевих піддонах, численні аналогії яких зустрічаються в Торговиці, Тягинці та ін. Другу хронологічну групу (друга половина XIV ст.) становить посуд, який за профілюванням вінець наближається до давньоруських форм X–XI ст. і являє собою архаїзм в керамічному виробництві. До початку XV ст. (третья хронологічна група) відносимо горщики, які з дещо зміненим профілем та іншим складом керамічного тіста стають панівними в середині XV – на початку XVI ст. Окрім того, у верхньому горизонті заповнення житла знайдено динар Владислава Ягайла, який маркує верхню межу існування споруди.

Таким чином, зафіксоване та досліджене житло дає нам чимало інформації про житлобудування та побут населення Кам'янця-Подільського та регіону у другій половині XIII – початку XV ст.

ЛОЄВСЬКА БИТВА 31 ЛИПНЯ 1649 РОКУ: ДИСКУСІЙНІ ТА НЕЗ'ЯСОВАНІ ПРОБЛЕМИ

ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ
Кам'янець-Подільський

Як на перший погляд, передумови, хід і наслідки цієї події в історії Української революції 1648–1676 рр. непогано висвітлені. Дякуючи працям українських і польських істориків (В. Бернацького, М. Грушевського, Е. Котлубая, В. Липинського, Ю. Мицика, О. Переяславського та ін.), вдалося реконструювати більш-менш цілісну картину перебігу битви (особливо ґрунтовно дії литовської армії і одночасно схематичніше (через брак джерел) – української). І все ж таки брак монографічних наукових (а не науково-популярних) праць, спеціально присвячених її дослідженню, написаних на основі аналізу всього комплексу опублікованих й архівних (включаючи матеріали “Табірного щоденника Я. Радзивилла), продовжує залишати низку проблем або дискусійного характеру, або взагалі нез’ясованих. На нашу думку, головними з-поміж них є наступні:

1. Вияснення сутності стратегічного плану Б. Хмельницького щодо ролі литовського театру воєнних дій у майбутній кампанії, а саме: підрозділам української армії, що мали діяти тут спільно з місцевими повстанцями, відводилась роль “щита” України від вторгнення литовців чи “меча” – себто проведення наступальної операції з метою взяття під контроль південної та центральної частини Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Адже маємо свідчення кількох джерел, що гетьман планував влітку 1649 р. завдати комбінованого удару по Речі Посполитій для заволодіння Варшавою та Вільною й “домогтися утворення незалежного Руського князівства”.

2. З’ясування поставленого гетьманом завдання наказному гетьману С. Кричевському, котрого на початку липня 1649 р. відправлено на південь ВКЛ. Чи воно полягало в тому, щоб після поразки 17 червня полковника І. Голоти під Загаллем об’єднати всі сили на північних рубежах України з метою створення тут потужної оборонної лінії від Овруча до Чернігова, чи в організації наступу на литовські підрозділи для їх розгрому?

3. Встановлення правдивої чисельності української та литовської армій напередодні битви та їхніх бойових якостей, тому що наведені в літературі дані є вкрай суперечливими, а відтак не дозволяють скласти уявлення про реальне співвідношення сил.

4. Уточнення особистої позиції Я. Радзивилла щодо виконання розпорядження короля про наступ на Київ: він прагнув будь-що його виконати, чи, не маючи подібних задумів і не будучи психологічно готовим до такої операції, ув'язував її проведення з перебігом (вдалим/невдалим) дій польського війська в Україні, а відтак схилився до ідеї обмеження ареалу боротьби з козацькими полками лише теренами ВКЛ й уникнення української кампанії.

5. Майже не вивченою залишається діяльність С. Кричевського (за винятком приєднання до свого війська овруцького, чорнобильського і брагінського (?) полків) з 8 (?) липня, коли увійшов до Чорнобиля й до 23 липня – часу початку наступу. Відповідно не відомими залишаються стосунки з С. Пободайлом, котрий розташовувався обозом на лівому березі Дніпра навпроти спаленого ним же Лоева та устя р. Сож, аби захищати переправу від можливого наступу литовців. Невідомо також чи перейшов наказний гетьман у наступ лише виконуючи наказ Б. Хмельницького (про що пишуть усі автори праць), чи існували й інші чинники, які обумовлювали цей крок.

6. Потребує з'ясування й план дій С. Кричевського: знав чи ні про місце перебування литовського війська та його чисельність? Чому відразу ж після форсування 25 липня Прип'яті подався у напрямку Річиці, хоча Я. Радзивилл уже 23 липня розташовувався обозом неподалік Лоева? Погано спрацювала розвідка?

7. Незрозуміло в силу яких обставин С. Кричевський, прямуючи з-під Річиці до Лоева з метою атакувати литовський обоз, неузгоджував свої дії з С. Пободайлом аби розробити єдиний план дій. Адже захоплення 29 липня Холмеча не могло не стати відомим Я. Радзивиллу, а відтак зрозумілим для нього, що наказний гетьман наступає.

8. Знову ж таки не в'яяснено, чому С. Пободайло отримавши, нарешті, 30 липня наказ наказного гетьмана вступити у бій з литовцями, відразу ж на його початковому етапі належним чином не підготувався до його виконання?

9. Дискусійним залишається питання з'ясування причин пасивних дій С. Пободайла, котрий не тільки запізнився з наступом на литовців (розпочав, коли ліве крило української армії вже було розгромлено), але й вчинив його не всіма силами, залишившись зі значною частиною вояків у таборі. Саме така нерозважлива поведінка новопризначеного полковника й стала головною причиною поразки С. Кричевського.

10. Продовжують існувати різні міркування і стосовно розв'язання наступного питання: чи українці вночі 1 серпня організовано залишили табір і за наказом С. Кричевського залишили його важкопораненим вмирати на ношах, чи втекли, кинувши напризволяще свого наказного гетьмана?

З'ясування названих проблем, як на наш погляд, дозволить отримати об'єктивнішу реконструкцію Лоевської битви, ніж вона існує нині.

**SWEDISH MILITARY FINANCES
IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH,
1655–1660 (ШВЕДСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ ФІНАНСУВАННЯ
В РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ, 1655–1660)**

OLEKSANDR TURCHYN
Oxford

My paper offers an overview of Swedish military finances established by field administration to finance war on the local level in Poland and in the Baltic provinces during Sweden's deployments in the Polish-Lithuanian Commonwealth of 1655–60: it examines the ways in which the outposts of the Stockholm treasury, temporarily planted in occupied territories, helped to rationalize collection and disbursement of resources in the area of operations, and how the tax levies in the Commonwealth were arranged through the local taxation institutions. It shows how in a military context dominated by the services of private entrepreneurs, war-financing was focused on immediate and extensive exploitation of local revenue sources, expanding out from simple extortion and confiscation to orderly

systems of regular military taxation. My paper also demonstrates a strong element of continuity in the management of war finances; and provides a comparative perspective on Sweden's financial management from various theatres of the Northern war. The campaigning in the Commonwealth was approached in the light of experience of operating similar military-fiscal mechanisms during the Sweden-Poland war of 1626–35 and the Thirty Years' war. Yet it also adds several developments shaped by particular military and administrative factors distinct to deployment in this area. The Swedish treasury personnel in the Commonwealth had to adjust to the massive challenges of a rapidly changing operational environment: namely, transition from the focus on war with Poland in 1655 and complete occupation of Royal Prussia, to a war on multiple fronts against the coalition of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Denmark and the Holy Roman Empire in 1657 through 1660. My paper also emphasizes that Swedish detachments were often operating in territories far beyond the secured frontier, and yet were rather successful at extracting resources during movement. Financial operations on the regional level and on the level of economic interconnections within the Swedish Empire are explained through quantitative and qualitative analyses, which provide a remarkably detailed account of Sweden's financial management of the war effort in the Commonwealth.

**ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ ЧОРТОРИЙСЬКИЙ
У БИТВІ ПРИ ГИРЛІ НАРОВИ (6 ЛИПНЯ 1447 р.):
З ПРИВОДУ ВІДЛУННЯ ГУСИТСЬКИХ ВОЄН
У СХІДНІЙ ЄВРОПІ**

*АНДРІЙ ФЕДУРУК
Чернівці*

Гуситська революція (1415–1485 рр.) без перебільшення становить цілу окрему важливу епоху в суспільному піднесенні всієї пізньосередньовічної Європи. Розпочавшись в Чеському королівстві, землі якого у підсумку були надовго охоплені цим глобальним процесом, який часто супроводжувався масштаб-

ними воєнними подіями, рух гуситів справив також неабиякий вплив на розвиток і політику багатьох сусідніх держав¹. Через територіальну близькість, а ще більше у зв'язку з певними внутрішніми політичними особливостями, відлуння гуситської революції не змогло оминати і володіння Великого князівства Литовського (ВКЛ). Останнє пояснювалося як безпосередньою активною участю представників литовсько-руської знаті (Сигізмунд Корибутович, Фридерик Острозький та ін.) у воєнних подіях на території Чехії, Моравії та Сілезії в 1422–1438 рр.², так і збройною боротьбою за великокнязівський престол між Свидригайлом Ольгердовичем та Сигізмундом Кейстутовичем у 1432–1438 рр., під час якої була здійснена невдала спроба використання передових досягнень військової тактики гуситів у вирішальній битві на річці Швентій (1 вересня 1435 р.)³.

Проте литовсько-руські князі застосовували набутий військовий досвід в гуситських війнах не тільки на території ВКЛ, але і також за його межами, вступаючи на службу до інших держав, де їх обов'язком ставала організація системи оборони кордонів. Яскравим прикладом саме такої успішної практики є діяльність Олександра Васильовича Чорторийського в період його тривалого перебування служилим князем у Новгородській республіці⁴. Так, останньому вдалося продемонструвати свій

---

¹ Šmahel F. Husitská revoluce. Praha, 1996. Dl. 3: Kronika válečných let. 420 s.; Dl. 4: Epilog bouřlivého věku. 550 s.

² Nikodem J. Polska i Litwa wobec husyckich Czech w latach 1420–1433. Studium o polityce dynastycznej Władysława Jagiełły i Witolda Kiejstutowicza. Poznań, 2004. S. 264–400; Рандин А. В. Гуситская эпоха в зеркале одной судьбы (“Русский гусит” князь Фридрих Острожский) // Запад–Восток. Научно-практический ежегодник. Йошкар-Ола, 2009. Вып. 2. С. 10–27; Grygiel J. Zygmunt Korybutowicz litewski książę w husyckich Czechach (ok. 1395 – wrzesień 1435). Kraków, 2016. S. 60–134.

³ Zakrzewski S. Bitwa nad Świętą, inaczej pod Wilkomierzem, dnia 1 września 1435 r. // Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie. Lwów, 1935. T. 1. S. 554–558; Skrzypek J. Bitwa nad rzeką Świętą // Przegląd Historyczno-Wojskowy. 1938. T. 10. Z. 1. S. 29–58; Štěpán V. Bitva u Wilkomierze (Ukmerge) 1 září 1435 // Husitský Tábor: sborník Husitského muzea. Tábor, 2007. Sup. 3. S. 631–662.

⁴ Бернадский В. Н. Новгород и Новгородская земля в XV веке. М.; Л., 1961. С. 249–250; Пономарева И. Г. Александр Васильевич Чорторыйский на русской службе // Вестник Московского государственного лингвистического университета. М., 2012. Вып. 25 (658): Исторические и политические науки. С. 201–203.

неабиякий військовий хист у відомій битві при гирлі річки Нарови, яка відбулася 6 липня 1447 р. між арміями Лівонської конфедерації та Великого Новгороду⁵. Докладний опис цього великого бойового зіткнення подається у декількох руських літописних зводах і збірниках. Однак, якщо у збірнику літописів, більше відомому як “Літопис Авраамки” (кінець XV ст.), приділяється увага одній морській битві, в ході котрої між кораблями воюючих сторін відбулася артилерійська дуель⁶, то у списках “Псковського першого літопису” (друга половина XV ст.) говориться про те, що “князь Александръ станы сташа на Норове с новгородцы, биющеса через Норову реку с погаными Нѣмцы. И пособи богъ, святыи Софии премудрости божия мужем новгородцемъ и князю Александру, и побѣдиша поганых Нѣмецъ”⁷. Як бачимо в останньому літописному повідомленні увагу привертають два моменти, в яких чітко вказується, що Чорторійський зі своїми “станы сташа на Норове с новгородцы”, а далі “биющеса через Норову реку с погаными Нѣмцы”. Словосполучення “станы сташа” впевнено можна тлумачити як розташування сухопутних військових підрозділів служилого князя везовим табором, натомість під “биющеса через Норову реку” слід розуміти артилерійську перестрілку, котру “мужи новгородцы” інтенсивно вели через водну перешкоду з противником. У сукупності всі ці відомості свідчать про успішне використання О. В. Чорторійським військової тактики гуситів, для якої характерним було органічне поєднання застосування везового табору з вогнепальною зброєю, внаслідок чого служилому князю вдалося “побѣдиша поганых Нѣмецъ”.

Однак повністю риторичним залишається питання: яким чином “мужем новгородцемъ” вдалося так швидко оволодіти

---

⁵ Казакова Н. А. Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец XIV – начало XVI вв. Л., 1975. С. 71–73; Бессуднова М. Б. Война Ливонского ордена с Новгородом 1443–1448 гг. // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История, политология, социология. Воронеж, 2012. № 1. С. 81.

⁶ Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). М., 2000. Т. XVI. Стб. 191; Клейнберг И. Э. Военно-морские действия новгородцев при отражении орденовой агрессии 1443–1448 гг. // История СССР. 1958. № 4. С. 118–120.

⁷ Псковская 1-я летопись // ПСРЛ. М., 2003. Т. V. Вып. 1. С. 48.

навичками гуситського військового мистецтва, адже за свідченнями “Літопису Авраамки”: “И приѣха князь Александръ Васильевичъ в Великий Новгородъ, и поиде с Новгородчи к Нарове, противо Немець”⁸. Отож запрошення Чорторийського в Новгородську республіку відбулося перед самим початком активних воєнних дій проти Лівонської конфедерації, тобто часу на необхідний вишкіл довіреної йому армії прийомам гуситської тактики навряд чи було достатньо. Більше того, “Псковський перший літопис”, повідомляючи про військові сили Великого Новгорода напередодні битви при гирлі Нарови, чітко говорить, що їх складали “князь Александръ Васильевич с мужи новгородцы”⁹. Відомо, що служилий князь мав репутацію доброго воєначальника і його власна дружина за чисельністю була досить значною. За одними літописними відомостями у нього налічувалося “свои люди, шестьдесятъ человекъ”, а за іншими – “двора его кованои рати боевых людеи 300 человекъ, опричь кошовых”¹⁰. Кількість “мужем новгородцемъ” наразі визначається у 2500 осіб та 50 лодій¹¹. У підсумку, згідно повідомлень руських літописних зводів і збірників, підготовлена до війни армія Новгородської республіки за середньовічними мірками була достатньо великою. Втім, це були не усі її військові сили, на що вказують дані сучасної вищеописаним подіям лівонської документації, в першу чергу кореспонденції Лівонської конфедерації, яка залишається нині ще недостатньо вивченою. Зокрема, в декількох листах пруських і лівонських високопосадовців повідомлялося, що у Великому Новгороді на кінець весни 1447 р. очікували на прибуття найманців з Чехії, Моравії та Сілезії і 600 коней¹². У такому разі можна говорити, що перед битвою при гирлі Нарови до “мужем новгородцемъ” приєдна-

---

⁸ Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки... Стб. 191.

⁹ Псковская 1-я летопись... С. 48.

¹⁰ Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки... Стб. 191; Псковская 1-я летопись... С. 58.

¹¹ Клейнберг И.Э. Военно-морские действия новгородцев... С. 121; Казакова Н.А. Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения... С. 73.

¹² Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch / Hrsg. von F.G. von Bunge, H. Hildebrand und Ph. Schwartz. – Riga; Moskau, 1896. Bd. X. № 314. S. 216–217, № 318. S. 218–219.

лася гуситська польова армія чисельністю у 2500–3000 осіб, 150–300 возів і 600 коней. Це були навіть більші наймані військові сили, що прибули влітку 1435 р. на допомогу Свидригайлу Ольгердовичу з князем Сигізмундом Корибутовичем, які далі брали участь в битві на Швентій¹³. Враховуючи, що Новгородська республіка була економічно досить розвиненою державою, можливість появи на її службі найманців з Чехії, Моравії та Сілезії не викликає жодних сумнівів¹⁴. Після закінчення найбільш активного періоду гуситських воєн у 1435 р., на “ринку праці” залишилося чимало комбатантів, які певний час були не затребувані у своїй фаховій сфері. Крім того, у Німецькому ордені в Пруссії, який активно надавав збройну допомогу Лівонській конфедерації у протистоянні з Великим Новгородом, ще в 1427 р. почали наймати гуситів, щоб вони навчали їх військові підрозділи тактиці застосування возового табору з вогнепальною зброєю¹⁵.

Підсумовуючи, обов’язково слід відзначити, що прибуття гуситської польової армії зовсім не применшило особисту роль Олександра Васильовича Чорторійського, а навпаки дала йому можливість ефективно використати її фаховість у веденні бою на суходолі, внаслідок чого артилерійським вогнем “побиша Нѣмецъ много”. Але беручи до уваги, що одночасно було здобуто перемогу також у бойовому зіткненні на морі, то можна впевнено стверджувати про загалом успішне і доволі оперативне військове керівництво служилого князя, якому вдалося органічно скоординувати дії різних за тактикою частин армії Новгородської республіки у битві при гирлі Нарови, в чому також проглядається його певний військовий досвід, набутий ще на території ВКЛ.

---

¹³ Skrzypek J. Bitwa nad rzeką Świąta... S. 46; Štěpán V. Bitva u Wilkomierze (Ukmerge) 1 září 1435... S. 651; Grygiel J. Zygmunt Korybutowicz... S. 133.

¹⁴ На той момент практика залучення гуситських польових армій для ведення бойових дій закордоном вже існувала, див.: Macek J. Husité na Baltu a ve Velkopolsku. Praha, 1952. S. 46–82; Šmahel F. Husitská revoluce. Dl. 3. S. 254–259, 266–269; Biskup M. Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1308–1521). Gdańsk, 1993. S. 148–153; Nikodem J. Polska i Litwa wobec husyckich Czech... S. 387–400.

¹⁵ Durdík J. Husitské vojenství. Praha, 1953. S. 27; Biskup M. Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466. Oświęcim, 2014. S. 84–87.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ОСМИСЛЕННЯ ПОДІЛІВ ТА ОСТАТОЧНОЇ РУЙНАЦІЇ ДЕРЖАВНОСТІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

АНАТОЛІЙ ФІЛІНЮК
Кам'янець-Подільський

Актуальність наукового осмислення чинників і причин поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. обумовлюється, принаймні, кількома причинами. По-перше, наближенням 215-ої річниці третього поділу, який мав своїм наслідком її остаточний поділ і руйнацію як великої держави. По-друге, тим, що з поділами було розчленовано Україну між двома сильними сусідніми державами. По-третє, подальша доля і розвиток польських й українських земель у складі Російської та Австрійської імперій значною мірою зумовлювалися перехресною взаємодією декількох національно-політичних орієнтацій, які визначили нові вектори і тенденції їх суспільного розвитку.

Поділи Речі Посполитої, зокрема третій, завдяки яким із небувалою швидкістю перекроювалися кордони і руйнувалося її багатогранне життя, їх причини та наслідки, досі є головною пристрастю польської, російської, й дещо менше української історіографії. Свідченням цього є відображення поділів сучасними польськими істориками Є. Брацисевичем, Я. Кеневичем, Я. Матейкома, В. Менджецького, М. Тимовського, Д. Титова, Е. Хольцера; російськими – А. Васильєвим, В. Дьяковима, О. Елісеєвою, Б. Носовим, Г. Саніним, П. Стегнієм, англійським Н. Дейвісом, французьким Д. Бовуа вітчизняними – Л. Зашкільняком, М. Крикуном, О. Рубльовим, В. Смолієм, О. Філатовою, А. Філінюком та ін.

Підкреслимо, що ще польський історик В. Смоленський обґрунтував взаємозалежність характеру польської ідентичності і трактовки причин падіння країни й категорично відкидав прийняття катастрофи упадку Речі Посполитої під час її поділів за вихідний пункт як неправильний за своєю суттю і шкідливий для історії як науки. І. Лелевель покладав вину за падіння Польщі на шляхту, що притісняла селян, хоча в “шляхетській вольниці” вбачав коріння демократії і запоруку збереження

польської нації, а час, який передував цьому, – порою одужання, національного пробудження й повернутися до засад національного життя. Польща була знищена ворожими сусідами напередодні розквіту, коли реформи і прийняття Конституції 1791 р. вже повинні були повною мірою здійснити ідеал загальної свободи. У концепції А. Міцкевича, Польща була убита за те, що єдина в світі зберегла істинну віру в Свободу і відмовилась поклонитися ідолам політичних інтересів. Історик міжнародних відносин, Ш. Ашкеназі вважав, що на її долю переважаючий вплив справили зовнішньополітичні чинники. Він стверджував, що рятувальним для Польщі міг бути тільки союз із Пруссією, а не з Росією, і лише непередбачувані труднощі завадили цьому плану та загубили Річ Посполиту. Г. Коллонтай доводив, що в загибелі держави винні лише король, окремі радники і зрадники в союзі з віроломними й підступними сусідніми державами: “Без всякої вини з свого боку, не давши сусідам ні найменшого приводу для помсти чи ворожості, падає Польща в той самий час, коли підготувала все для свого щастя!”. М. Бобржинський підкреслював, що Польща виявилась беззахисною перед лицем зростаючих централізованих абсолютистських режимів у сусідніх країнах. Всі інші причин падіння Польщі, на його думку, мали другорядне значення. В багатьох країнах вони також мали місце, іноді навіть у більш важких формах, але не приводили до фатальних наслідків, оскільки в них були сильні уряди. В Польщі “оздоровлюючого фактору” сильної державності не було.

Російський дискурс упродовж понад двох століть незмінно фокусується не на з’ясуванні причин поділів Речі Посполитої та причетності до них самодержавства, а на реабілітації його зовнішньополітичного курсу, дискредитації реформаторської політики польського уряду, підкресленні внутрішньої приреченості Польщі на загибель й зображенні її як країни, що перебувала на межі колапсу, врятувати з якого не могла допомога Росії.

Насправді поділи і знищення Речі Посполитої як держави передусім були результатом глобального протистояння та геополітичного суперництва найсильніших держав Європи в останній третині XVIII ст. Саме прагнення Росії і її союзників – Австрії та Пруссії привести у відповідність до їхніх імперських експансіоністських інтересів кордони державних й етноконфесійних

співтовариств складало основу поведінки цих імперій. Поділам Речі Посполитої сприяли і внутрішні суперечності. На фоні зростаючих успіхів у реформуванні суспільного життя країни не без впливу сусідніх держав у середовищі польської державно-політичної еліти доволі чітко і різко оформились два протилежні табори. Значна її частина виявила готовність докладати зусиль для позитивних змін в економічній і соціальній сферах, спираючись на власні сили, реформи і демократичний розвиток. Тим часом, інша звернулася по допомогу до російського самодержавства, всіляко блокуючи та гальмуючи урядові інновації шляхом повернення й консервування минулого.

Своєю чергою, Росія, що не обмежилась руйнуванням та інкорпорацією Гетьманської України, під виглядом допомоги у розв'язанні назрілих проблем активно просувала свої інтереси, які неминуче вели до поділів і знищення раніше сильної держави. Інші європейські країни виявили байдужість до подій навколо неї й не захистили її. Найбільш деморалізуючим аспектом стала добровільна служба величезної кількості поляків інтересам держав – учасниць поділу. За цих обставин до позитивних зрушень не була залучена основна маса багатонаціонального і поліконфесійного населення, абсолютна більшість якого в центрі і провінціях, не лише не відчула на собі наслідків реформування, а й зазнавала ще більшої експлуатації. Ситуацією скористались консерватори, що робили ставку на Росію, і союзні їй Австрію та Пруссію. Польща стала жертвою політичної вивісекції сусідніх держав над її політичним організмом і прагненням Росії розширити своє панування. Правобережна Україна стала місцем створення і функціонування ініційованої царизмом Торговицької конфедерації та розміщення величезної російської армії, котра унеможливила необхідний спротив поляків на захист своєї держави. Відчайдушна спроба в 1794 р. патріотичних сил на чолі з Т. Костюшком захистити її зазнала поразки перед переважаючими силами противниками без міжнародної підтримки.

Об'єктивне осмислення поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст, дозволяє глибше зрозуміти причини сучасної російсько-української війни й ставлення до долі нашої держави не тільки Російської Федерації, а й країн Європи і світу, а відтак до майбутнього світової цивілізації.

ПОЛІТИЧНІ КАТАКЛІЗМИ В УКРАЇНСЬКИХ КНЯЗІВСТВАХ КІНЦЯ XIV – ПОЧАТКУ XV ст., ЯК ПРОДОВЖЕННЯ ТРАДИЦІЇ ПРОТИСТОЯННЯ ЯГАЙЛА ТА ВІТОВТА

БОРИС ЧЕРКАС

Київ

Історія українських князівств XIV–XV ст. у вітчизняній історіографії розглядалась переважно у регіональному ключі. Такий підхід виглядає обмеженим і спотворює розуміння специфіки тогочасних історичних процесів. Князівства входили до складу Великого князівства Литовського, а на чолі їх найчастіше стояли представники правлячого дому Гедиміновичів. Тому для кращого розуміння окремих проблемних питань варто враховувати практику взаємовідносин, як в державі в цілому, так і в середині правлячої династії зокрема.

Насамперед потрібно звернутись до проблеми втрати Любартовичами, Коріатовичами та Ольгердовичами своїх престолів у Волинському, Подільському, Київському та Чернігіво-Сіверських князівствах. На сьогодні залишається поширеною чи навіть усталеною думка, що все це стало наслідком політики Вітовта, який забрав ці князівства собі чи навіть перетворив їх на області. У сучасній історичній науці вже зроблено чимало висновків, які вказують, що не Вітовт був головним винуватцем тих подій і що, власне, самі князівства продовжували існувати. Для розуміння тих реалій варто звернутися до процесів, які їм передували. Мова йде про протистояння Кейстута і Вітовта з Ягайлом і його братами.

Причини та формат протистояння були обумовлені розподілом між Ольгердом і Кейстутом влади в державі. Як вдало підмітив Е. Гудавічюс, великокнязівський домен розколовся на Вільнюське та Трокайське князівства, до яких з кожного боку долучались інші землі. Фактично була встановлена певна рівновага. Ольгерд мав дещо більше земель, а Кейстут зі своїх володінь виставляв більш якісне військо, оскільки саме у нього були прикордонні полки, передусім з Трокайського князівства, Жомойтії і Підляшшя (землі, що донедавна входили до складу

Руського королівства). Опосередковано під впливом Кейстута також перебував, ймовірно, Любарт з волинцями.

Ситуація почала кардинально мінятися після 1362 р. Внаслідок просування Ольгерда українськими землями і погрому ординців на Синій Воді, його сини посіли престולי Київського та Чернігово-Сіверських князівств. Як наслідок, реальна сила Ольгерда значно збільшилася. Це яскраво проявилось вже за правління Ягайла, коли Кейстут затримав племінника. Достатньо було Корибуту із здавалось би далекого Новгород-Сіверського князівства почати контраступ, як молодші Ольгердовичі швидко відновили владу. Ці події показали, що крім формального визнання себе великим князем, ще потрібно було тримати під контролем значну частину князівств і земель. Тому в подальші роки, під час протистояння з Кейстутом і Вітовтом, Ягайло вдається до цікавого кроку, призначаючи свого улюбленого брата Скиргайла в те чи інше князівство. Ба більше, Скиргайло так обмовив загибель Кейстута, що провину нерідко ставили саме Вітовту. Відповідно Ягайла часто мав певну політичну перевагу. Навіть тоді, коли поступився великокнязівським престолом Вітовту, він одразу запустив свій “старий сценарій”. У ті землі, якими володіли його брати й племінники отримавши їх від Ольгерда, Ягайло поставив одного князя, якому він довіряв, і який був ворогом Вітовта – Скиргайла. Вітовт, будучи очільником держави, змушений був цьому сприяти, а Ягайло, своєю чергою, усі біди “вішав” на свого двоюрідного брата. Навіть більше, завдяки політичним інтригам польського короля, володар Литви увійшов в історію як головний винуватець згону князів, що в подальшому гіпербалізувалось, як взагалі перетворення князівств на області. Як наслідок, після здавалось би успішного осадження Скиргайла на престולי українських князівств, Ягайло міг вважати Вітовта зв’язаним по руках. Адже тепер, хоча Вітовт і був на чолі держави, проте Ягайло зберігав за собою титул великого князя й права на державу як таку, а Скиргайло (а в реальності сам Ягайло) контролював великий шмат держави у вигляді українських князівств з їх політичними правами, статусами та збройними силами.

Однак раптова смерть Скиргайла змінила ситуацію. У князівствах утворився політичний вакуум влади. При тому що у Ягайла об'єктивно не було ким цей вакуум заповнити. Адже всі брати і племінники перебували при дворі Вітовта та в Угорщині (Федір Коріатович). Можна сказати, що Ягайло сам себе переграв. Що ж до Вітовта, то він не упустив удачу і швидко опанував князівства поставивши там своїх князів. І тут варто наголосити, що Вітовт пішов по шляху свого двоюрідного брата – поставивши таких князів, щоб фактична влада в князівствах була в його руках. Яскравий приклад – Київ, де Вітовт де-факто заснував нову місцеву династію князів Гольшанських замість Володимировичів. І лише в часи коли у цьому місті мав сидіти представник саме роду Гедиміновичів, Вітовт повертав на короткий час синів Володимира Ольгердовича. Більше того, на нашу думку, осадження Вітовтом пізніше в областях Золотої Орди регіональних ханів, теж було продовженням даної традиції.

ПОСОЛЬСКАЯ СЛУЖБА МОЛДАВСКОГО КНЯЖЕСТВА И ПОЛЬСКО-ЛИТОВСКОЕ ГОСУДАРСТВО В XVI в.

ЕВГЕНИЙ ЧЕРНЕНКИЙ
Кишинев

В XV–XVI века в европейских странах, под воздействием многочисленных факторов (политических, торгово-экономических, Гуманизма, Реформации и т. д.) развивается процесс становления дипломатии как сферы постоянной деятельности государства. В частности, возникает и развивается система постоянных дипломатических представительств, дипломатической иерархии, права, церемониала; оформляется стандартизация дипломатической документации. Всё это приводит к возникновению государственных институтов, основная деятельность которых – дипломатическая служба (Посольский приказ в Московском государстве; *Secrtaire d'Etat des Affaires etrangeres* во Франции и т.д.).

В Молдавском Княжестве ряд вельмож, священников, служилых людей, а иногда и иностранцы, выполняли многочислен-

ные дипломатические миссии по приказу господарей. Во время правления Стефана Великого (1457–1504) в господарской канцелярии служат множество дьяков и писарей, часто включённых в составе посольств отправляемых за границу. Они или возглавляли посольства, или выполняли функции посольских секретарей и переводчиков. В то же время глава канцелярии – великий логофет – исходя из своих обязанностей, из всех вельмож княжества, был наиболее вовлечён во внешнеполитическую деятельность. Таким образом, в Молдавском Княжестве были предпосылки для формирования “дипломатического персонала”, то есть “профессионалов” состоящий из княжеских служащих, основная деятельность которых была посольская служба.

Примером начала становления и растущей специализации посольской службы в Молдавском Княжестве является карьера двух княжеских служащих – Аврама Баниловского (Avram din Bănila) и Николая Бурловича (Nicolae Burlă). Оба они упомянуты в качестве послов или членов посольств в течение нескольких десятилетий (Аврам Баниловский между 1533–1563 гг. – около 25-и зарубежных миссий; Николай Бурлович между 1541–1559 гг. – около 18 посольств). Оба начали свою карьеру в качестве дьяков и писарей во время правления князя Петра Рареша (1527–1538, 1541–1546) и служили всем молдавским господарям, не смотря на частую смену власти (с 1533 по 1563 – было 8 правлений).

Важно отметить тот факт, что оба выполняли дипломатические миссии исключительно только в Польском Королевстве и Великом Княжестве Литовском. Это заставляет нас полагать, что они специализировались на отношениях с этими странами, зная языки общения (славянский, польский и возможно латинский), политические вопросы и пограничные споры между Молдовой и упомянутыми государствами (Аврам Баниловский со временем дослужится до старосты Черновцов (Cernăuți) и пыркэлаба Хотина (Hotin); а Николай Бурлович станет старостой Шепеницким (Șepeniț) – все эти три административные центры были приграничными с Польско-Литовским Государством) оба привлекались в самые важные молдавско-польские переговоры и заключения мирных договоров. Также подчеркнём тот факт,

что источники никогда не упоминают их как членов одного и того же посольства, они всегда действовали отдельно и в разных дипломатических миссиях.

Деятельность этих двух “дипломатов” иллюстрирует тот факт, что в конце XV века – середине XVI века в Молдавском Княжестве были предпосылки для возникновения учреждений специализирующихся во внешнеполитической деятельности. В частности, начинался формироваться дипломатический персонал, из “профессионалов”, то есть лиц специализирующихся на отношениях с определенными странами, чья основная деятельность (участие в дипломатических миссиях за рубежом) была длительной и не прерывалась вместе со сменой власти.

ПРИЙНЯТТЯ Я. РАДЗИВИЛЛОМ У 1655 р. ШВЕДСЬКОЇ ПРОТЕКЦІЇ: ОЦІНКИ СУЧАСНИКІВ ТА МОТИВИ ГЕТЬМАНА

*ОЛЕКСАНДР ЮГА
Кам'янець-Подільський*

Одним з найскладніших періодів в історії Великого князівства Литовського середини XVII ст. був 1655 р., що було зумовлено нападом на Річ Посполиту Швеції. Окрім того, тривала боротьба з Московською державою та козацькою Україною. За таких умов саме територія князівства перетворювалася на епіцентр військового протистояння. А тому великому литовському гетьману Я. Радзивілли необхідно було терміново шукати шляхи виходу зі складної ситуації. На його переконання, а також за підтримки частини магнатів, одним з таких шляхів було укладення угоди зі Швецією на умовах визнання свого підданства королю Карлу X¹.

---

¹ Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655 // Szkice historyczne. Kraków, 1910. Ser. 3. S. 267–291; Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie. Katowice, 1984. S. 159; Wisner H. Rok 1655 w Litwie: petraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. 1981. R. XXVI. S. 91, 98.

В польській історіографії за такий крок литовського гетьмана разом з Богуславом Радзивіллою називають “ворогами держави”². Подібні оцінки висловлювали і сучасники. Так, литовський польний гетьман В. Гонсевський також звинувачував Я. Радзивілла у зраді польського короля, стверджуючи, що “справді зрадив Радзивілл, прихилився до шведів. А панства багато з ним не хочуть до шведів”³.

В матеріалах переговорів наприкінці вересня – початку жовтня 1655 р. царського представника Ф. Ртіщева з новим литовським гетьманом П. Сапігою, останній повідомляв, що “Радзивілл зраду і загибель не тільки й. к. м. (польському королю – *О. Ю.*) і вітчизні задумував, але і проти й. ц. в. і його держав шведські війська намовляв і сьогодні намовляє”⁴.

Натяжки і закиди Я. Радзивілли у зраді короля Речі Посполитої лунали і з сторони російських урядовців. Так, наприкінці серпня 1655 р. під час зустрічі з Я. Радзивіллою царський посол В. Ліхарьов зауважував гетьману: “писав ти, великий гетьман, до бояр і воєвод у своїй грамоті своє ім’я шведського короля і ВКЛ великим гетьманом, віленським воєводою... І бояри і воєводи тому дивуються, що ти так писав, тому що ВКЛ і місто Вільно ніколи не були за шведським королем, а були польського короля... І сьогодні Вільно і литовські міста за нашим государем. І то ти ... наділяєш шведського короля чужим”. Далі посол наголошував: “А ти великий гетьман польського короля і ВКЛ віленський воєвода був по милості польського короля. А місто Вільно було польського короля, а не твоє. Вільно було королю на твоє місце і іншого гетьмана віленським воєводою призначи-

---

² Wójcik Z. Rzeczpospolita na arenie międzynarodowej w XVII w. // Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 9–13 września 1969 r. Warszawa, 1968. Т. 1. S. 237.

³ Газін В. Між Москвою та Варшавою: Вінцент Корвін-Госевський як образ литовської еліти в умовах російсько-польської війни 1654–1667 рр. // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ: Інститут історії України, 2015. Т. III. С. 161–162; Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследования. Москва: Наука, 1994. С. 30–31.

⁴ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследования. С. 53.

ти: сьогодні ти, а завтра інший був би воєвода. А сьогодні місто Вільно і міста Князівства Литовського в государя нашого, а не шведського короля. А ти шведському королю даремно припиєш ВКЛ⁵.

Дещо пізніше царський посол знову закидав Я. Радзивілла: “сьогодні ти пишешся, не порозумівшись з королем польським, шведського короля великим гетьманом і ВКЛ віленським воєводою самовільно”⁶.

У свою чергу Я. Радзивілл неодноразово пояснював свою позицію складністю ситуації – “іншого способу рятуватися не було”, оскільки була нагальна потреба, “щоб їх (литовців – О. Ю.) від царської величності швед заступив”⁷.

У листі від 26 серпня до Б. Радзивілла про свої контакти зі шведами Януш писав: “Говорять, що те було мною давно задумано, нехай нечистий забере мою душу, якщо коли-небудь про те думав раніше. Від того часу, як з Вільна лист писали почалася та справа, коли інакше рятуватися способом не було”⁸.

Чи правду говорив гетьман, чи можливо він дійсно своєю попередньою діяльністю за спиною Я. Казимира спровокував наступ шведів на Річ Посполиту? Наскільки взагалі звинувачення сучасників у зраді Я. Радзивілла польському королю відповідали дійсності станом на літо 1655 р. та чим було зумовлене його підданство шведському монарху? Врешті, хто ж він – Януш Радзивілл влітку 1655 р.: зрадник польського короля, підданий шведського монарха чи патріот Литви? Власне необхідністю пошуку відповідей на окреслені питання і зумовлена актуальність порушеної проблеми.

---

⁵ Там само. С. 25, 27.

⁶ Там само. С. 29–30.

⁷ Wasilewski T. Zdrada Janusza Radziwiłła w 1655 r. i jej wyznaniowe motywy // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 1973. Т. 18. S. 135; Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследования. С. 27.

⁸ Kotlubaj E. *Życie janusza radziwiłła*. Wilno i Witebsk, 1859. S. 387.

ЛИСТУВАННЯ МІЖ ГЕТЬМАНОМ І. САМОЙЛОВИЧЕМ ТА ЛИТОВСЬКИМИ ВИСОКОПОСАДОВЦЯМИ З ПРИВОДУ ПІДГОТОВКИ КАМПАНІЇ 1678 р.

ГАЛИНА ЯЦЕНЮК
Чернівці

Чигиринський похід 1678 р. став кульмінаційною подією у воєнному протистоянні між Московською державою та Османською імперією (1676–1681 рр.), посівши достатньо помітне місце в минулому українського народу, в його тривалій збройній боротьбі з сильним зовнішнім ворогом. Того наразі й далі залишається необхідність вивчення різних окремих аспектів, безпосередньо пов'язаних з ним, не зважаючи на те, що самі деталі його перебігу вже знайшли певне відображення у історіографії¹.

Проте деякі моменти, які стосуються підготовки означеного походу ще потребують глибшого дослідження, оскільки можуть пролити дещо інше світло на цю вікопомну подію. Зокрема, надто мало висвітленими у цей період залишаються політичні взаємини Івана Самойловича з різними посадовими особами Великого князівства Литовського (ВКЛ)². Хоча відомо, що контакти з останніми набули для українського гетьмана неабиякого значення, адже давали можливість йому здобути важливу розві-

---

¹ Косиненко Н. И. Первая русско-турецкая семилетняя война. Чигиринские походы. 1677–1678 гг. СПб., 1911. 100 с.; Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI–XVII вв.: В 2-х т. Т. 2: XVII в. // Ученые записки Московского государственного университета. М., 1946. Вып. 94. С. 1–174; Мишко Д. М. Перемога російського і українського народів над турецько-татарськими загарбниками в 1677–1678 рр. // Вісник АН УРСР. К., 1953. № 2. С. 47–55; Панашенко В. В. 300-річчя героїчної оборони Чигирини від турецько-татарської агресії // Український історичний журнал (далі – УІЖ). 1977. № 8. С. 126–130; Стецюк К. И. З історії боротьби російського і українського народів проти агресії шляхетської Польщі й султанської Туреччини у другій половині XVII ст. // УІЖ. 1983. № 3. С. 25–41; Мищик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця. К., 2007. 392 с.; Заруба В. М. Чигиринські походи: хроніка подій російсько-турецької війни 1676–1681 рр. Дніпропетровськ, 2013. 340 с.

² Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). М., 2012. С. 138–139.

дувальну інформацію про активні приготування у таборі ворога. Особливу роль тут відігравала особиста переписка Самойловича з литовськими високопосадовцями. Так, 12 січня 1678 р. у своїй кореспонденції до московського царя останній повідомляв, що писав до нього від імені віленського воєводи і великого гетьмана литовського Михайла Казимира Паца могилівський підстароста Богдан Ратомський, який “прислалъ съ листа списокъ хана кримского, который такъ домышляетца, что достался имъ въ руки чрезъ гонца королевства полского, Андрея Модреевского, подчашего сирадцкого, у салтана бывшего, который недавно изъ Царяграда возвратился въ Полшу”³. Як бачимо, високопосадовці ВКЛ не тільки надавали І. Самойловичу потрібну інформацію, але й пересилали копії деяких офіційних документів, що підтверджували наміри Мехмеда IV Авджи організувати цього року другий військовий похід, головною метою якого мало стати захоплення Чигириня. При цьому український гетьман тільки здогадувався від кого Пац і Ратомський могли отримати таку цінну інформацію. Очевидно, польський посол в Константинополі, за згодою короля Яна III Собеського, передав ці розвідувальні дані конфіденційно віленському воєводи і великому гетьману литовському, щоб він далі через посередника надіслав їх до Батурина. Така обережність польських високопосадовців, ймовірно, пояснювалася деякими нормами Журавненського мирного договору, підписаного 27 жовтня 1676 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією⁴.

Однак, через те, що найбільш важливим питанням листування Самойловича з різними посадовими особами ВКЛ й далі залишалося отримання необхідних повідомлень про дії турків, то іноді, у відповідь, потрібно було надавати останнім також відомості про власну підготовку до літньої кампанії. Зокрема, 10 червня 1678 р. з табору під Лубнами український гетьман інформував віленського воєводу і великого гетьмана литовського про підготовку московських й українських військових сил до відбит-

---

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – АЮЗР): В 15 т. Спб., 1884. Т. 13: 1677–1678. № 95 (2). Стб. 418.

⁴ Woliński J. Z dziejów wojen polsko-tureckich. Warszawa, 1983. S. 163–181.

тя нападу османської армії на Чигирин. У цьому листі Іван Самойлович докладно характеризував склад московських “ратныхъ людей” з усіма допоміжними ордами черкесів і калмиків. Про свої військові підрозділи він писав, що “всѣ полки регименту моего, по милости Божии, собралися стройно, и такъ многолюдны, что едва когда давно въ такой бывали силѣ”⁵. В тому ж листі український гетьман писав також, що “Сѣрко и войско низовое, пребывающее на Запорожѣ, должную свою тому ж монархѣ християнскому додерживать вѣру и къ регименту моему непримѣнно сохранять склонность, частократно черезъ своихъ нарочныхъ и черезъ посланныхъ по должности своей о всемъ намъ вѣдомо чинять”⁶. Таке докладе проінформування М. К. Паца було, очевидно, необхідним, оскільки викликало певний неспокій у віленського воеводи і великого гетьмана литовського, бо територію Лівобережної України “двинулися силы и войска, которые яко зѣло суть людны, такожѣ и достаточы пушками и всякими воинскими запасы и порядки”⁷. Втім, у Самойловича було недостатньо достовірних відомосте про дії турків після переходу через Дунай, тому він звертався до Паца з тим, щоб “ту истинную пересылку отъ меня милость ваша принявъ, надежень есмь, что милость ваша и меня о тамошнемъ поведеніи и пріятелскіи увѣдомити изволишь, которого непримѣнной дружбѣ отдаюся”⁸.

Отже, кореспонденція між Іваном Самойловичем та різними посадовими особами ВКЛ містить важливу інформацію про підготовку кампанії 1678 р. Більше того, вона дає можливість краще зрозуміти ту непросту міжнародну ситуацію, яка склалася перед захопленням турками Чигирина. Тому це приватне листування українського гетьмана з литовськими високопосадовцями надалі потребує ґрунтовнішого вивчення.

---

⁵ АЮЗР. Т. 13. № 139. Стб. 608–609.

⁶ Там само. № 139. Стб. 609–610.

⁷ Там само. № 139. Стб. 608.

⁸ Там само. № 139. Стб. 610.

ЗМІСТ

Програма конференції	4
<i>Вера Астрэйка (Мінськ, Білорусь)</i> Асноўныя пазамоўныя фактары фарміравання і станаўлення заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы	9
<i>Віктор Атаманенко (Острог, Україна)</i> Князі Острозькі та церковне життя в XVI – на початку XVII ст.	12
<i>Андрій Блануца (Київ, Україна)</i> Інструкція великого князя литовського і короля польського Сигізмунда II Августа послам на Вальний сейм Речі Посполитої 1572 р.	16
<i>Світлана Блащук (Київ, Україна)</i> Степан Борисенко як історик українсько-литовського права	21
<i>Петро Болтанюк (Кам'янець-Подільський, Україна)</i> Міські та замкові укріплення Кам'янця-Подільського за литовської доби: теоретичний виклад	24
<i>Оксана Валенене (Вільнюс, Литва)</i> К вопросу о времени возникновения Старого города Вильнюса	26
<i>Дмитро Ващук (Київ, Україна)</i> Привілей князів Юрія та Олександра Коріатовичів місту Кам'янцю 1374 року: списки та інтерпретації	28
<i>Василий Воронин (Мінськ, Білорусь)</i> Борьба Великого княжества Литовского за государственный суверенитет в 20-е годы XVI века	29
<i>Володимир Газін (Кам'янець-Подільський, Україна)</i> “На зразок Князівства Литовського”: гадяцькі перспективи для козацької України у 1658–1659 рр. (очікування та реалії)	31

Валянцін Голубеў (<i>Мінськ, Білорусь</i>) Вялікае Княства Літоўскае ў гісторыі беларускай дзяржаўнасці	34
Оксана Господаренко (<i>Миколаїв, Україна</i>) До проблеми існування замку Ілліче в середині XV ст.	36
Андрій Гурбик (<i>Київ, Україна</i>) Копні суди українських земель у звичаево-правовій культуры та законодавстві Великого князівства Литовського	38
Александр Довнар (<i>Мінськ, Білорусь</i>) Могилёв Оршанского повета Великого княжества Литовского XVIII в.: городские доходы и расходы, пути их балансирования	42
Лариса Жеребцова (<i>Дніпро, Україна</i>) Інформативні можливості фонду Zbiór dokumentów regaminowych (Головний Архів Давніх Актів) як джерела до історії митної справи Великого князівства Литовського ...	44
Роман Івашко (<i>Львів, Україна</i>) Єпископат Львівської митрополії і військові конфлікти першої третини XV ст.	46
Ірына Кітурка (<i>Гродна, Білорусь</i>) Экспахаўзы ў сістэме дзяржаўнай мытнай службы Вялікага княства Літоўскага і развіцці гандлю ў другой палавіне XVIII ст.	49
Валентин Константинов (<i>Кишинев, Молдова</i>) Битва при Орынине в 1618 году и ее значение для Молдавского государства	53
Петро Кулаковський (<i>Острог, Україна</i>) Наплив шляхти Великого князівства Литовського на Чернігово-Сіверщину (1618–1648 рр.)	54
Віталій Нагірний (<i>Краків, Польша</i>) Чи був похід Романа Мстиславовича проти литовців у кінці XII століття?	62

<i>Ігор Старенький, Євгеній Левінзон</i> (Кам'янець-Подільський, Україна) Приватне житло другої половини XIII – початку XV ст. з археологічних досліджень у Кам'янці-Подільському	64
<i>Валерій Степанков</i> (Кам'янець-Подільський, Україна) Лоевська битва 31 липня 1649 року: дискусійні та нез'ясовані проблеми	66
<i>Oleksandr Turchyn</i> (Oxford, England) Swedish military finances in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1655–1660	68
<i>Андрій Федорук</i> (Чернівці, Україна) Олександр Васильович Чорторийський у битві при гирлі Нарови (6 липня 1447 р.): з приводу відлуння гуситських воєн у Східній Європі	69
<i>Анатолій Філінюк</i> (Кам'янець-Подільський, Україна) Актуалізація осмислення поділів та остаточної руйнації державності Речі Посполитої	74
<i>Борис Черкас</i> (Київ, Україна) Політичні катаклізми в українських князівствах кінця XIV – початку XV ст. як продовження традиції протистояння Ягайла та Вітовта	77
<i>Євгеній Черненко</i> (Кишинев, Молдова) Посольская служба Молдавского княжества и Польско-Литовское государство в XVI в.	79
<i>Олександр Юга</i> (Кам'янець-Подільський, Україна) Прийняття Я. Радзивіллою у 1655 р. шведської протекції: оцінки сучасників та мотиви гетьмана	81
<i>Галина Яценюк</i> (Чернівці, Україна) Листування між гетьманом І. Самойловичем та литовськими високопосадовцями з приводу підготовки кампанії 1678 р.	84

Наукове видання

**VI Міжнародна наукова конференція
“Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.:
політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні
відносини в загальноєвропейському вимірі”**

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
18–21 вересня 2019 р.

Програма та тези доповідей

Відповідальний редактор

Дмитро Ващук

Оригінал-макет

Світлана Блащук

